

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України. Українознавство: історичні та
філософські науки»**

Випуск 27

**Bulletin of Karazin Kharkiv National
University**

**Series 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and
Philosophical Sciences'**

Issue 27

Серія започаткована 1996 року

Харків 2018

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України, історіографії та джерелознавства ІХ – ХХ ст.: аграрної та політичної історії, функціонування міського суспільства. Головну увагу приділено висвітленню повсякденних практик різних верств міського населення, зокрема крізь призму гендерного підходу, діяльності громадських об'єднань, міській топоніміці.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник є фаховим виданням у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №12 від 26 листопада 2018 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Чорний Д. М. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Танцюра В. І. (заст. відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. філос. н., проф. Білик Я. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. філос. н., проф. Карпенко І. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Петровський В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. філос. н., доц. Чугуєнко М. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

д. філос. н., проф. Аляев Г. Є., Полтавський національний технічний університет

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е., Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Кириченко М. І.	
Етнонім «сіверяни» в письмових джерелах IX століття.....	6
Чугуй Т. О.	
Актуальні питання історіографії русько-угорських відносин першої третини XIII ст.	12
Яковенко Г. Г.	
Освітні практики дворянства у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.....	29
Лисенко М. С.	
«Русское зерно» і аграрні організації на початку XX ст.....	36
Калініченко В. В.	
Еволюція систем землеробства в земельних громадах Наддніпрянської України в 20-х роках XX ст.	42
Казанков Р. Ю.	
Формування образу Чорноморського регіону у XIX столітті: імперський варіант.....	48

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

Петровський В. В., Семененко В. І.	
Особливості студентських виступів 60-х рр. XIX ст. у дореволюційних університетах Наддніпрянської України	54
Скубій І. В.	
У пошуках споживача: нові актори соціальної історії 1920-1930-х років	64
Чернуха О. В., Демочко Г. Л.	
Діяльність Данила Заболотного на посаді голови Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН).....	71
Корнієнко О. В.	
Періодика УРСР 1950-1980-х рр. як інструмент впливу на моду та повсякденне життя	77
Удовенко Л. О.	
Неофіційні міські назви (на прикладі міста Харків).....	89

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Кириченко М. И.	
Этноним «северяне» в письменных источниках IX века.....	6
Чугуй Т. А.	
Актуальные вопросы историографии русско-венгерских отношений первой трети XIII в.	12
Яковенко Г. Г.	
Образовательные практики дворянства в произведениях Г. Ф. Квитки-Основьяненко.....	29
Лысенко М. С.	
«Русское зерно» и аграрные организации в начале XX ст.....	36
Калиниченко В. В.	
Эволюция систем земледелия в земельных общинах Надднепрянской Украины в 20-х годах XX в.	42
Казанков Р. Ю.	
Формирование образа Черноморского региона в XIX веке: имперский вариант.....	48

УРБАНИСТИЧЕСКИЕ СТУДИИ

Петровский В. В., Семененко В. И.	
Особенности студенческих выступлений 60-х гг. XIX в. в дореволюционных университетах Надднепрянской Украины.....	54
Скубий И. В.	
В поисках потребителя: новые акторы социальной истории 1920-1930-х годов.....	64
Чернуха А. В., Демочко А. Л.	
Деятельность Даниила Заболотного на должности главы Всеукраинской Академии Наук (ВУАН).....	71
Корниенко О. В.	
Периодика УССР 1950-1980-х гг. как инструмент влияния на моду и повседневную жизнь.....	77
Удовенко Л. О.	
Неофициальные городские названия (на примере города Харькова).....	89

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Kyrychenko M. I. The Severians Ethnonym in the Writing Sources of the IX Century.....	6
Chuguy T. O. Pressing Questions of Historiography of Rus'-Hungarian Relations of the First Third of the XIII Century.....	12
Yakowenko H. H. Educational Practices of Nobility in G. F. Kvitka-Osnovyanenko Works.....	29
Lysenko M. S. “Russian Grain” and the Agrarian Organizations in the Early XX Century.....	36
Kalinichenko V. V. Evolution of Landing Systems in Land Society of Dnieper Ukraine in the Twenties of XX Century.....	42
Kazankov R. J. Shaping the Black Sea Region’s Image in the XIX Century: Imperial Alternative.....	48

URBAN STUDIES

Petrovsky V. V., Semenenko V. I. Unique Characteristics of Student Protests in Pre-revolutionary Universities of the Ukrainian Dnieper Region during the 1860s	54
Skubii I. V. In Search for Consumer: New Actors of Social History in the 1920-1930s.....	64
Chernukha O. V., Demochko H. L. Danylo Zabolotny Activity as a Chief of the All-Ukrainian Academy of Sciences (AUAS)	71
Korniienko O. V. Periodicals of the Ukrainian SSR in the 1950-1980s as a Tool for Influence on Fashion and Everyday Life.....	77
Udovenko L. O. Informal Names in the City (on the Example of the City of Kharkiv).....	89

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.2:81'373.23(=161)"08"

DOI: 10.26565/2227-6505-2018-27-01

ЕТНОНІМ «СІВЕРЯНИ» В ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛАХ ІХ СТОЛІТТЯ

М. І. Кириченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
m.i.kiritchenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-2682-0691>

Стаття присвячена аналізу розвитку в історіографії та джерелознавстві знань і уявлень про етноніми, схожі з назвою східнослов'янського племінного союзу «сіверяни», що згадуються в джерелах ІХ століття: «Хронографії» Феофана Сповідника і «Баварському географі» анонімного автора. Розглядаються різні гіпотези щодо інтерпретації цих етнонімів і їх етнічної атрибуції. Автор приходять до висновку, що, незважаючи на той факт, що досліджувані етноніми пов'язуються переважно з «сіверянами» Подунав'я, вони мають і певну цінність для дослідження історіографії історії сіверян Дніпровського лісостепового Лівобережжя, оскільки можуть відображати етапи їх міграції з Дунаю, відповідно до деяких гіпотез і даними «Повісті временних літ».

Ключові слова: сіверяни, слов'яни, Феофан Сповідник, Баварський географ, середні віки.

Стаття посвящена анализу развития в историографии и источниковедении знаний и представленной об этнонимах, сходных с названием восточнославянского племенного союза «северяне», упоминаемых в источниках IX века: «Хронографии» Феофана Исповедника и «Баварском географе» анонимного автора. Рассматривается различные гипотезы относительно интерпретации этих этнонимов и их этнической атрибуции. Автор приходит к выводу, что, несмотря на тот факт, что исследуемые этнонимы связываются преимущественно с «северянами» Подунавья, они обладают и определенной ценностью для исследования историографии истории северян Днепровского лесостепного Левобережья, поскольку могут отражать этапы их миграции с Дуная, в соответствии с некоторыми гипотезами и данными «Повести временных лет».

Ключевые слова: северяне, славяне, Феофан Исповедник, Баварский географ, средние века.

The article deals with the analysis of the development of knowledge and ideas about ethnonyms in historiography and source study, which were similar to the name of the East Slavic tribal Union 'Severians', mentioned in the IX century sources (The Chronicle of Theophanes the Confessor and the Bavarian geographer). Various hypotheses regarding the interpretation of these ethnonyms and their ethnic attribution are considered. The author comes to the conclusion that, despite the fact that the studied ethnonyms are mainly associated with the Severians of Danube region, they also have a certain value for studying the historiography of the history of the Severians of the Left-bank of Dnieper, since they can reflect the stages of their migration from the Danube, according to some hypotheses and data of the Primary Chronicle.

Keywords: Severians, Slavs, Theophanes the Confessor, Bavarian geographer, Middle Ages.

Актуалізація історичних знань про сіверян вимагає звернення до письмових джерел, їх ревізії та верифікації, а також розгляду умов формування джерельної бази і розвитку інтерпретацій згаданих в ній фактів. При цьому необхідно враховувати чинники, які могли призвести до викривлення інформації як в джерелі, так і в їх інтерпретаціях. Важливою

складовою роботи з історіографією є також прийняття до уваги інформації про публікації джерел з метою встановлення часу введення в науковий обіг текстів чи їх перекладів.

Дана робота є складовою частиною дослідження джерельної бази з історії східнослов'янського племінного союзу сіверян і, зокрема, більш вузького її відділу – дослідження письмових джерел. У розпорядженні істориків знаходиться 10 письмових джерел з 23 повідомленнями про сіверян або про племена, які на певних етапах розвитку історіографії сприймалися як сіверяни. Два з цих джерел були створені до IX століття – це «Баварський географ» анонімного автора і «Хронограф» Феофана Сповідника. У них згадуються дунайські сіверяни, відображені під етнонімом «цвіряни», «церівани» і «севери», проте деякі дослідники вказують також на можливий зв'язок цих етнічних ідентичностей з дніпровськими сіверянами [14, с. 106, 107; 15, с. 166], тому вони також потрапили в поле нашого інтересу.

«Баварський географ». Текст анонімного твору «Опис міст і областей на північ від Дунаю», що закріпився в науковій літературі під короткою назвою «Баварський географ», зберігся в єдиному манускрипті IX століття, який, на думку А. В. Назаренко, є не списком, а оригіналом, складеним в південношвабському монастирі Райхенау після початку 870-х рр. н. е. [10, с. 8; 9, с. 69]. Манускрипт був виявлений в Мюнхені в 70-і рр. XVIII століття. Його знайшов посланник французького короля в Саксонії Gabriel Du Buat-Nançay (граф дю Бюа). Він переклав текст цього твору на французьку мову і опублікував його. Ця франкомовна публікація була відома і російськомовним читачам (зокрема, нею користувався Н. М. Карамзін) [9, с. 56]. У джерельну базу з історії сіверян Баварський географ вперше увійшов у праці Д. І. Багалія (1882 г.). Перевидання «Баварського географа» здійснювалося неодноразово, але навіть через століття після першої публікації (в 1988 р.) І. Херрман вказував, що дані цього твору не піддаються перевірці, його датування невизначене і дискусійне, а джерело, на яких воно базується невідоме [15, с. 164]. Однак уже через кілька років (в 1993 р.) був опублікований переклад на російську мову і коментарі тексту «Баварського географа», здійснені А. В. Назаренко, який значно просунувся в критиці цього джерела в тому, що стосується опису слов'янських племен [10]. У 2001 році цей переклад був перевиданий з виправленнями за оригінальним рукописом і частково відтворений в 2010 році з деякими оновленнями в транслітерації [3, с. 25-30].

«Баварський географ» являє собою перелік назв племен, що розселилися на північ від Дунаю, із зазначенням кількості міст, що належали їм. У деяких випадках число цих міст таке велике, що дослідники запідозрили автора в перебільшенні [3, с. 25]. Не виключено, що подібне перебільшення торкнулося і сіверян.

У тексті «Баварського географа» зустрічається два етноніми, близьких за звучанням до «сіверян». Це цвіряни і церівани: «Цвіряни (Zuireani) мають 325 міст» [3, с. 28] і «Церівани (Zerivani) – це королівство (regnum) настільки велике, що з нього походять всі слов'янські народи і ведуть, за їхніми словами, від нього свій початок» [3, с. 28]. Зазначені етноніми А. В. Назаренко в своєму перекладі на російську мову транскрибував спочатку як «свіряни» і «серівани» [10, с. 14; 9, с. 55], а потім як «цвіряни» і «церівани» [3, с. 27, 28].

Етнонім «цвіряни» співвідноситься деякими дослідниками з гідронімами Свір в верхів'ях Дністра [3, с. 27]. Д. І. Багалій допускав можливість, що в цвірянах можна вбачати сіверян [1, с. 9, 10]. Відносно ж церіван існує безліч гіпотез, однак, переконливі локалізація і ідентифікація цього загадкового слов'янського етнікона, як його назвав А. В. Назаренко [3, с. 28], й досі не вироблені. Деякі дослідники бачать в них «сорбів», інші – «червян» і пов'язують з давньоруської Червенською областю, а треті знаходять зв'язок церіван з островом Рюген. Докладний огляд цих гіпотез провів А. В. Назаренко [10, с. 34, 35]. Посилаючись на нього, А. А. Горський зазначає, що найбільш правдоподібно виглядає зіставлення етноніма «Zerivani» з давньоруськими топонімами «Червень» і «Червенські гради» [2, с. 276, 277]. Крім того, він звернув увагу на той факт, що в тексті «Баварського географа» відсутня вказівка на кількість належних їм міст. Цей факт, а також ремарка про

походження всіх слов'ян від церіван, на думку А. А. Горського, вказують на те, що дана спільнота на момент створення джерела вже не існувала [2, с. 277].

Сіверян в церіванах бачили І. Херрман і О. Н. Трубачов. При цьому, І. Херрман бачив сіверян як в церіванах, так і в цвірянах, вважаючи ці етноніми дублетом [15, с. 166] (А. В. Назаренко також не виключає, що ці етноніми слід розглядати як варіації однієї й тієї ж племінної назви [10, с. 25]). О. Н. Трубачов бачив в «Zerivani» деформований етнонім «сіверяни» в своїй повній слов'янської формі, яка розвинулась від етноніма «север» [14, с. 106, 107]. Текст «Баварського географа», на його думку, передає середньовічну традицію про дунайську прабатьківщину слов'ян, вказуючи на землю сіверян, як на місце первісного їх розселення. Але мова тут, на його думку, йде не про сіверян нижньої течії Дунаю, а про особливих, третіх сіверян, які перебували в центрі між південнослов'янськими і східнослов'янськими (давньоруськими) сіверянами [14, с. 106, 107]. Цікавий також погляд О. Н. Трубачова на походження етноніма «сіверяни» – він вважав, що воно пов'язане з розселенням носіїв цього етноніма на північному («северном») боці Дунаю [14, с. 108].

Таким чином, лише на думку невеликого числа дослідників «Zuireani» і/або «Zerivani» «Баварського географа» слід ототожнювати з сіверянами. Але навіть в цьому випадку мова йде не про сіверян Подесення, відомих автору «Повісті временних літ», або сіверян Феофана, що жили біля нижньої течії Дунаю, а про якусь третю спільноту, розташовану на північ від цієї річки.

«Хронограф» Феофана Сповідника. Візантійський автор Феофан Сповідник в своєму творі «Хронограф» (час створення: близько 810-814 рр.) згадує северів (Severes), що живуть між Дунаєм і Чорним морем, а також ім'я ватажка северів – Славуна.

У 70-х роках IX століття папський бібліотекар Анастасій здійснив перший переклад «Хронографу» з грецької на латинську мову [16, с. 19]. Друковані видання «Хронографу» почали з'являтися з середини XVII століття [7, с. 251], а перший переклад на російську мову було здійснено В. І. Оболенським та Ф. А. Тернівським і опубліковано в 1887 році [6]. З тих пір твір пережив численні перевидання і переклади, в тому числі і нові переклади на російську мову [16; 7, с. 248-349; 18, с. 89-122]. Розповідаючи про події 679/680 рр. Феофан Сповідник повідомляє про напад болгар на Фракію. Переслідуючи ромейв, болгарі переправилися через Дунай, дійшли до Варни і підкорили «з живучих там племен славинів так звані сім родів, северів» [16, с. 62]. Розселившись тут «від початку ущелини Берегава до східних областей, а на півдні і на заході до Аварії, болгарі підкорили інші сім родів, які платили їм данину» [16, с. 62].

Словосполучення *επτά γένεάς* [16, с. 37], представлене тут в перекладі І. С. Чічурова як «сім родів», по-різному тлумачилося дослідниками. Складність полягає в тому, що грецьке слово *επτά* (сім) може також перекладатися як «невизначена безліч» [16, с. 121], а *γένεάς* має кілька значень, в тому числі: рід, покоління, плем'я. Так, І. С. Дуйчев пропонував тлумачити словосполучення «*επτά γένεάς*» як «безліч племен» [16, с. 120-121]; П. І. Шафарик, В. І. Оболенський і Ф. А. Тернівський переводили його як «сім поколінь» [17, с. 265] або «сім колін» [6, с. 263]; Л. Нідерле – як «сім племен» [11, с. 86]. Тлумачення грецького *Ἐπτά* (сім) як «безліч», дає, на думку І. С. Чічурова, можливість узгодити повідомлення Феофана з джерелом, відомим під назвою «Вірменська географія», що повідомляє про велику область у Фракії, де живуть 25 слов'янських народів [12, с. 25, 26].

Співвідношення в тексті «семи родів» і «северів» («Σεβερις» Феофану або «Severes» в латинській інтерпретації Анастасія) [16, с. 121] також має розбіжності серед дослідників, одні з яких вважають, що севери тут названі як одне з семи слов'янських племен; інші – що мова йде окремо про северів і про інше об'єднання, що складалося з семи слов'янських племен; треті – що мова йде про два племені: северів і плем'я під назвою «сім родів» [16, с. 120-121].

В. І. Оболенський і Ф. А. Тернівський перевели фразу про підкорення слов'ян як «овладели живущими здесь семью коленами славян и северян» [6, с. 263]. За

С. П. Кондрацьєвим ця фраза читається як «овладели живущими здесь семью племенами славян и поселили северян на восточной стороне [...], а прочих, обложив данью, поселили к югу и западу до самой Аварии» [8, с. 278]. На думку В. Златарські, севери були одним з семи слов'янських племен, підкорених булгарами [4, с. 142]. Ю. А. Кулаковський писав, що Феофан дає ім'я «семи племен» слов'янському населенню області, зайнятої болгарами, і називає по імені одне плем'я – сіверян, яке як би протиставилося іншим семи [5, с. 232]. У той же час І. С. Чічуров вважає, що севери Феофана чітко протиставляються іншим семи, а не шести племенам, з чого випливає, що вони не входять в цю сімку [16, с. 120-121]. Дослідник «сіверянської» археології О. В. Сухобоков вважав, що булгари зустрілися на Балканському півострові з племінним об'єднанням під назвою «Славинії семи родів» і союзними з ним дунайськими сіверянами [13, с. 36, 37].

На окрему увагу заслуговує переклад і інтерпретація досліджуваного нами фрагмента, запропонований Г. Г. Літаврїним: «Когда же они овладели также из находящихся поблизости славянских племен так называемыми «Семью родами», они поселили северов от передней теснины Верегава к районам на восток, а в район к югу и западу, вплоть до Аварии, – остальные «Семь родов», находящихся под пактом» [7, с. 279]. «Сім родів», як припустив Г. Г. Літаврїн, – це соціально-політична територіальна організація слов'ян, що отримала власну назву, сформовану, можливо, на основі пам'яті про сім об'єднаних племен або родів які колись її утворили [7, с. 314]. Севери, на його думку, входили в об'єднання «Сім родів», але після приходу болгар піддалися переселенню, здійсненому з метою ослаблення цього об'єднання. На те, що севери сприймалися відокремлено від слов'янського союзу племен також вказує, на думку Г. Г. Літаврїна, фраза «інші «Сім родів» в кінці наведеного уривка [7, с. 315].

Поділ болгарами слов'янських племен на дві групи (северів і «сім родів»), як вважають деякі дослідники, може відображати неоднотипний характер відносин, що встановився між слов'янами і болгарами [16, с. 122], а можливо навіть участь северів в підкоренні болгарами інших слов'янських племен.

«Хронограф» Феофана Сповідника багато в чому збігається з «Короткою історією» патріарха Никифора, що вказує на їх спільне джерело, що не дійшло до нашого часу [16, с. 18, 19, 146, 147]. Варто відзначити, що в творі патріарха Никифора, написаному на кілька десятиліть раніше «Хронографу» Феофана Сповідника, розповідь про підкорення слов'ян болгарами подається коротко і без згадки «семи родів» і «северів». Це джерело містить вказівку на мету розселення підкорених слов'янських племен: вони підпорядковують живучі поблизу слов'янські племена і одним з них доручають охороняти області, прилеглі до аварів, а іншим – дивитися за сусідніми з ромеями землями [16, с. 162]. У цих «інших» слов'янах, яким було доручено охороняти кордон з ромеями, дослідники вбачають северів Феофана Сповідника [16, с. 178]. Згадка в «Хронографі» сіверянського архонта Славуна дозволило історикам припустити, що, потрапивши під владу болгар сіверяни все ж продовжували зберігати деяку ступінь автономності. Під 764 рік в «Хронографі» повідомляється, що Василевс, таємно відправивши посланців в Булгарію, схопив архонта северів Славуна, що створив у Фракії багато зла [7, с. 285]. Цей пасаж, на думку Г. Г. Літаврїна, свідчить про збереження северами автономії під владою хана. Їх архонт не боявся самостійно діяти проти імперії у Фракії» [7, с. 320]. До такого ж висновку прийшов і І. С. Чічуров [16, с. 122].

Підводячи підсумки аналізу інтерпретацій повідомлень Феофана Сповідника в історіографії, можна з упевненістю сказати, що цей твір є цінним джерелом з історії сіверян Подунав'я. Однак зв'язок цього племені з сіверянами Дніпровського Лівобережжя все ще залишається дискусійним питанням.

Таким чином, згадки етнізмів, що пов'язуються в історіографії з сіверянами, в джерелах IX століття не зачіпають безпосередньо тему історії сіверян Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. У них мова йде про етноси зі схожою назвою, що жили в басейні Дунаю. Однак зазначені джерела можуть відображати період «Дунайської прабатьківщини»

слов'ян (про яку оповідає автор «Повісті временних літ») і, в такому разі, сіверяни тут виступають або як предки всіх слов'ян («церівани» Баварського географа), або як одне із слов'янських племен, підкорених болгарами («севери» Феофана сповідника). Відношення дунайських сіверян до сіверян Подніпров'я є дискусійною темою, а, отже, впровадження зазначених пам'яток в джерельну базу з історії літописних сіверян вимагає додаткових досліджень і залучення нових джерел.

Незважаючи на те, що пам'ятки, розглянуті нами, не стосуються літописних сіверян безпосередньо, вони все ж зберігають певну цінність як для дослідження історії східнослов'янського племінного союзу сіверян, так і для дослідження історіографії цієї теми, оскільки пам'ятки, які розповідають про сіверян Подунав'я, стали однією з опор для гіпотез про міграцію сіверян з Дунаю до Дніпра або навпаки, з Дніпра до Дунаю.

Література

1. Багалеї Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1882. – 310 с.
2. Горский А. А. Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы исследования. 1995 год. – Москва : Наука, 1997. – С. 271-283.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / [Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова]. – Т. 4: Западноевропейские источники. [Сост. А. В. Назаренко]. – Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 512 с.
4. Златарски В. История на Българската държава през средните векове. – София: Захарий Стоянов; Св. Климент Охридский, 2007. – Т. 1. Първо Българско царство. – Ч. 1. Епоха на хунобългарското надмощие. – 486 с.
5. Кулаковский Ю. А. История Византии: В 3 т. 2-е изд. – Т. 3. – СПб. : Алетей, 1996. – 352 с.
6. Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / В пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского; С предисл. О. М. Бодянского. – Москва : Унив. тип. (М. Катков), 1884. – IV, IV, 5-370 с.
7. Литаврин Г. Г. Феофан Исповедник // Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. 2: (VII - IX вв.). [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва : «Восточная литература» РАН, 1995. – С. 248-349.
8. Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ. – № 1 (14). 1941. – С. 230-280.
9. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII веков. – Москва : Языки русской культуры, 2001. – 781 с.
10. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков. – Москва : Наука, 1993. – 240 с.
11. Нидерле Л. Славянские древности / [Пер. с чеш. Т. Ковалевой и М. Хазанова; Предисл. проф. П. Н. Третьякова; ред. А. Л. Монгайта]. – Москва : Изд-во Иностранной лит-ры, 1956. – 450 с.
12. Патканов К. Из нового списка Географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. – СПб., 1883. – Ч. 226. – С. 27-30.
13. Сухобоков О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. 1999. № 2. С. 25-39.
14. Трубачев О. Н. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. 3-е изд., доп. – Москва : Наука, 2005. – 286 с.
15. Херрман И. Ruzzi. Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян Руси [отв. ред. Б. А. Тимошук]. – Москва : «Наука», 1988. – 288 с.

16. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феодана, «Бревиарий» Никифора. – Москва : Наука, 1980. – 216 с.
17. Шафарик П. И. Славянские древности. – Т. 2. – Кн. 1 / [Пер. О. М. Бодянский]. – Москва : В Университетской типографии, 1847. – 442 с.
18. BYZANTINOROSSICA : Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. – Т. 2. / М. В. Бибииков. – Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 528 с.

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-02

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ РУСЬКО-УГОРСЬКИХ ВІДНОСИН ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIII СТ.

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
chuguj-taras@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-4679-8543>

У статті проаналізовано висвітлення актуальних питань русько-угорських відносин часів князя Данила Романовича і короля Андрія II в історіографії. Розглянуто дискусійні аспекти політики угорської королівської влади щодо Галицько-Волинської Русі, особливості міждержавних відносин Русі, Угорщини і Польщі. З'ясовано обставини боротьби Романовичів за батьківську спадщину, значення угорського чинника в діяльності політичних суперників і опонентів Данила Романовича. Зроблено висновки про роль русько-угорських відносин в історії Галицької й Волинської земель упродовж 1205–1235 рр.

Ключові слова: історіографія, русько-угорські відносини, Данило Романович, Андрій II.

В статье проанализировано освещение актуальных вопросов русско-венгерских отношений времен князя Даниила Романовича и короля Андрея II в историографии. Рассмотрены дискуссионные аспекты политики венгерской королевской власти по отношению к Галицко-Волынской Руси, особенности межгосударственных отношений Руси, Венгрии и Польши. Выяснены обстоятельства борьбы Романовичей за отцовское наследие, значение венгерского фактора в деятельности политических соперников и оппонентов Даниила Романовича. Сделаны выводы о роли русско-венгерских отношений в истории Галицкой и Волынской земель в 1205–1235 гг.

Ключевые слова: историография, русско-венгерские отношения, Даниил Романович, Андрей II.

The paper analyzes the interpretation of pressing questions of Rus'-Hungarian relations at the time of the prince Danylo Romanovich and the king Andriy II in historiography. Debatable aspects of the policy of Hungarian royal power concerning Galich-Volyn Rus', the peculiarities of the interstate relations of Rus', Hungary and Poland have been considered. The circumstances of the struggle of the Romanoviches for the farther heredity, the significance of a Hungarian factor in the activity of political rivals and opponents of Danylo Romanovich have been clarified. The conclusions about the role of Rus'-Hungarian relations in the history of Galich and Volyn lands during 1205–1235 have been drawn.

Key words: historiography, Rus'-Hungarian relations, Danylo Romanovich, Andriy II.

Актуальність теми пов'язана з нерівномірним вивченням в історіографії питання русько-угорських відносин часів Данила Романовича і Андрія II (Ендре). Зазначимо, що в історичній науці русько-угорські відносини досліджується упродовж тривалого часу. Вагомий внесок у розвиток цієї теми зробили такі науковці, як: В. Бузескул [7–8], М. Грушевський [38–40], Б. Влодарський [128–130], В. Пашуго [81–83], М. Котляр [57–63], О. Головка [27–35], М. Фонт [99–100; 115–116], Л. Войтович [2; 11–12], М. Волощук [13–24], О. Майоров [72–74], М. Бартницький [106], В. Нагірний [122], Д. Домбровський [110–112], А. Юсупович [118–120], І. Паршин [79] і В. Таланін [93]. Вони розглянули велику кількість дискусійних питань. Однак, погляди вчених розійшлися щодо низки історичних подій. Метою автора статті є прагнення на основі вивчення джерельної бази і наукової літератури

об'єктивно розглянути дискусійні питання взаємин Галицької й Волинської земель з Угорським королівством в 1205–1235 рр.

Розвиток русько-угорських відносин часів Данила Романовича розпочався одразу після несподіваної загибелі 19 червня 1205 р. біля Завихоста його батька – першого галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Характеризуючи правління Данила Романовича, Б. Рибаків влучно зауважив, що в цей період боротьба різних феодальних елементів досягнула свого апогею [88, с. 516]. У свою чергу, І. Крип'якевич наголосив, що відбувалося протистояння двох тенденцій: прагнення до збереження і зміцнення Галицько-Волинського князівства та до поділу і роздроблення його території [64, с. 114]. В. Кульчицький, Б. Тищик й І. Бойко правильно відмітили, що малолітнього Данила підтримували, переважно середньозаможні бояри, які представляли централізаторську течію політичного руху за збереження Галицько-Волинської держави [65, с. 72].

Хід історії початку XIII ст. розгорнувся наступним чином. Мати малолітніх Данила і Василька Романовичів у другій половині 1205 р. зустрілася в Сяноку з угорським королем Андрієм II [107, с. 32]. Було досягнуто угоди, згідно з якою король визнавав за великою княгинею Романовою й її синами право на управління Галицько-Волинським князівством, фактично взявши Романовичів під свій захист. Андрій II був зацікавлений у цьому, оскільки на той час ще не мав спадкоємця по чоловічій лінії. Він не виключав можливість одруження Данила Романовича зі своєю донькою Марією. Для стабілізації ситуації до Галича була відправлена угорська військова залога на чолі з палатином Мокієм [69, с. 369].

Науковці по-різному оцінюють значення угоди, укладеної в Сяноку. Так, на думку І. Крип'якевича [64, с. 115], М. Котляра [58, с. 82; 63, с. 126], О. Головка [33, с. 122] і М. Волощука [24, с. 67], договір означав встановлення угорського протекторату, на думку В. Пашути – приєднання земель до Угорського королівства [81, с. 194]. Натомість М. Грушевський [39, с. 18], С. Томашівський [97, с. 333] і Д. Домбровський [112, с. 36–37] пишуть про опіку угорського короля над вдовою Романа Мстиславовича й її дітьми. На наш погляд, Андрій II був зацікавлений контролювати політичний розвиток Галицько-Волинського князівства, як васальнозалежної території. Саме тому 1206 р. угорський король додав до свого титулу слова «король Галичини і Володимирщини» [107, с. 31–32, 42]. При цьому вважаємо перебільшенням тезу Д. Александрова про те, що угорський король був утягнутий у війну за Галицько-Волинську Русь папськими колами, які прагнули повного ослаблення Галицько-Волинського князівства в інтересах збереження своїх позицій на Балканах і в Константинополі [1, с. 50].

Міжнародне визнання і підтримка княгині Романової й її синів знадобилися, коли довелося зупиняти наступ великого князя київського Рюрика Ростиславовича на Галич восени 1205 р. і навесні 1206 р. Проте вже в другій половині 1205 р. в Галичі набирає сили боярська партія прихильників запрошення до влади представників чернігівської династії Ольговичів. На цьому фоні угорський король запропонував зайняти галицький князівський стіл сину володимиро-суздальського правителя Всеволода Велике Гніздо – переяславському князю Ярославу Всеволодовичу [67, стп. 427]. Але останній так і не наважився на рішучі дії. За таких умов, у червні 1206 р. князь Володимир Ігорович зайняв Галич, Роман Ігорович – Звенигород. Після цього їхній брат – Святослав Ігорович, витіснив княгиню Романову й її синів з Володимира.

Необхідно відзначити, що більшість дослідників, зокрема Д. Зубрицький [44, с. 40–41], М. Грушевський [38, с. 229–230, 481], В. Пашуто [81, с. 195], І. Левкович [68, с. 30], Б. Рибаків [88, с. 516–517], І. Крип'якевич [64, с. 116], М. Брайчевський [6, с. 531], П. Толочко і О. Толочко [95, с. 258; 96, с. 341], О. Майоров [72, с. 419], В. Коваленко [52, с. 158–159], О. Головка [33, с. 122] і В. Таланін [93, с. 18], вважають, що в Галич синів Ігоря Святославовича запросили бояри на чолі з їхнім ватажком Володиславом Кормильчичем. Однак Т. Вілкул у своїй дисертації стверджує, що це зробило місцеве віче [10, с. 105]. М. Волощук дотримується думки, що перехід Галицької й частково Волинської земель під

владу Ігоровичів був узгоджений з угорським королем у ході двомісячних перемовин під Володимиром [20, с. 368].

На думку Л. Войтовича, цими подіями закінчується перша фаза активної реалізації ідеї угорсько-галицької унії. Другу фазу цього процесу дослідник датує 1206–1211 рр. [12, с. 171]. Історичні події тих часів розвивалися так: у першій половині 1207 р. княгиня Романова разом із сином Васильком знайшла захист при дворі малопольського князя Лешка Бялого, а Данило Романович потрапив до угорського королівського двору.

С. Соловійов [89, с. 565] свого часу вважав, що Андрій II і Лешко Бялий дійсно опікувалися малолітніми Романовичами. Натомість М. Грушевський [39, с. 23], І. Коломієць [54, с. 10] й М. Котляр [59, с. 7] справедливо пишуть про нещире ставлення союзників до Данила і Василька. В. Кульчицький, Б. Тищик й І. Бойко слушно зауважують, що угорський король, хоч і прикинувся другом й опікуном родини Романа, насправді виношував агресивні плани щодо включення галицьких земель до угорської держави [65, с. 74].

Тим часом Володимир Ігорович 1207 р. брав участь у заволодінні Києва князем Всеволодом Чермним, який примусив Рюрика Ростиславовича поступитися великокнязівським столом. Політична ситуація склалася таким чином, що Ольговичі встановили контроль над усіма головними князівствами Південно-Західної Русі. Проте спокій тривав недовго. Між Ігоровичами, як виявилось, не було злагоди. Онук Ярослава Осмомисла, князь Роман 1208 р. [25, с. 172; 72, с. 382] вигнав свого брата по батькові – Володимира з Галича. Зроблено це було за згоди угорського короля.

В історичній науці є два погляди на характер взаємин Ігоровичів з Андрієм II. Так, М. Волощук вважає, що Ігоровичі були залежними від короля [16, с. 99–104; 19, с. 18–25; 20, с. 370]. На думку М. Котляра, заволодівши Галичем з допомогою Угорщини, Роман Ігорович неминуче ставав угорською маріонеткою [25, с. 172]. Натомість Л. Войтович стверджує, що цю гіпотезу неможливо підкріпити жодними джерелами. До того ж, Ігоровичі не брали участі у військових заходах Арпадів [12, с. 172]. Д. Александров також вважає, що упродовж всього свого правління сини Ігоря Святославовича намагалися проводити самостійну політику [1, с. 56].

Лінія Романа Ігоровича у напрямку приборкання галицького боярства закінчилася зверненням проугорської партії бояр на чолі з Іллею Щепановичем до короля Андрія II втрутитися у місцеві справи. Як наслідок, улітку 1209 р. палатин Бенедикт Бор із військом рушив на Галич, де зненацька захопив князя Романа. Характерною ознакою поведінки завойовників стали провокації, які спричинили конфлікти. М. Волощук правильно підкреслює, що терор Бенедикта Бора «був спрямований виключно проти тієї групи бояр та прихильних їм общинників і міщан, які виступали проти переходу регіону під владу корони» [15, с. 76]. О. Головка зробив висновок, що з приходом угорців у Галичині настав період справжньої жорстокої окупації [29, с. 269].

В історіографії існує дискусія з приводу часу повернення Ігоровичів до Галицького князівства. Якщо Л. Махновець [69, с. 371], О. Купчинський [66, с. 237] датують цю подію 1209 р., то М. Грушевський [40, с. 10–11], Б. Влодарський [128, с. 38], В. Пашуто [81, с. 197], М. Котляр [25, с. 175], Д. Домбровський [111, с. 76] і Л. Войтович [12, с. 174] називають 1210 р. На нашу думку, наприкінці 1210 р. Ігоровичі, завдяки допомозі великого князя київського Всеволода Чермного, знову повернули собі Галицьку землю, а Бенедикт Бор змушений був відійти до Угорщини. При цьому подарунки відправлені угорському королю, як зазначає Л. Войтович, не могли бути свідченням підлеглості, а означали звичну дипломатичну практику [12, с. 174].

Наступне дискусійне питання – події літа 1211 р., коли Володимир, Роман і Святослав Ігоровичі жорстоко розправилися з боярською опозицією, стративши близько 500 бояр, зокрема Іллю Щепановича, Юрія Витановича [69, с. 372]. В історичній науці є дослідники, які схильні довіряти такому повідомленню «Галицько-Волинського літопису», наприклад, С. Соловійов [89, с. 567], О. Андріяшев [3, с. 157], М. Костомаров [56, с. 132],

М. Грушевський [39, с. 26–27], Д. Багалій [4, с. 268], С. Томашівський [97, с. 335], Д. Дорошенко [42, с. 85], М. Кордуба [55, с. 11], І. Коломієць [54, с. 11], І. Левкович [68, с. 33], П. Грицак [37, с. 65], Б. Влодарський [130, с. 46], В. Пашуто [83, с. 244], Б. Рибаків [88, с. 517], М. Брайчевський [6, с. 532], Ю. Терещенко [94, с. 169], П. Толочко і О. Толочко [95, с. 259; 96, с. 341], Я. Ісаєвич [47, с. 169], М. Котляр [59, с. 4], І. Овсій [78, с. 50], В. Коваленко [52, с. 159; 53, с. 92], С. Суляк [91, с. 15], А. Юсупович [120, с. 163, 185, 281], Л. Войтович [12, с. 174], Я. Книш [51, с. 118] і В. Ідзьо [45, с. 459]. Натомість М. Дашкевич [41, с. 26], М. Кордуба [55, с. 11], С. Пашин [80, с. 19], І. Фроянов, А. Дворніченко [101, с. 149] і О. Майоров [72, с. 389–390, 406] стверджують, що число страчених, зазначене літописцем, є перебільшеним, а цифра страчених має не пряме, а символічне значення.

Ті бояри, які врятувалися втечею до Угорщини, зокрема ватажки Володислав Кормильчич, Судислав і Пилип, просили короля Андрія II відпустити на княжіння до Галича Данила Романовича [120, с. 139, 244]. М. Котляр правильно зауважив, що бояри «розраховували використати в особистих інтересах десятирічного Данила, що жив тоді заручником при королівському дворі» [60, с. 111]. Данилові для реалізації повернення Галицького князівства, окрім угорців, надали військову допомогу руські князі: Олександр Всеволодович – із Володимира, Інгвар Ярославович – із Луцька, Мстислав Німий – із Пересопниці, Василько Романович – із Белза та малопольський князь Лешко Бялий.

У вересні 1211 р. Данило Романович повернув собі Галич. Після цього місцеві бояри викупили в палатина Пота з угорського полону Романа і Святослава Ігоровичів й втратили шляхом повішення. На думку О. Головка, до цих подій були причетні князі Ростислав і Володимир Рюриковичі, оскільки Ростислав 1210 р. нетривалий час сидів на галицькому столі [33, с. 125].

Необхідно відзначити, що в науці існує дискусія про кількість страчених князів. Так, якщо М. Котляр [60, с. 178], О. Майоров [72, с. 391–407], В. Стависький [92, с. 28] і В. Таланін [93, с. 21] уважають, що таких князів було троє (Роман, Святослав і Ростислав), то більшість науковців, зокрема М. Грушевський [39, с. 28, 509], П. Грицак [37, с. 65], І. Крип'якевич [64, с. 116], О. Майоров [72, с. 407], А. Юсупович [120, с. 282] і Я. Книш [51, с. 126], пишуть про двох князів (Романа і Святослава).

Таким чином, друга фаза угорсько-галицької унії закінчилася на користь княгині Романової й її синів, а угорський король задовольнився роллю Данилового опікуна [12, с. 175]. При цьому, на думку В. Пашути, існувала номінальна залежність від Угорщини [81, с. 198]. М. Волощук також уважає, що капітуляція Ігоровичів і оголошення галицьким князем Данила не зумовили вихід Галича з-під протекції корони [15, с. 80].

Третя фаза унійних процесів, згідно з Л. Войтовичем, тривала упродовж 1211–1213 рр. [12, с. 175]. Наприкінці 1211 р. або на початку 1212 р. [40, с. 11–12; 120, с. 245] впливові галицькі бояри (Судислав, Пилип, Яволод, Ярополк) змусили княгиню Романову покинути сина Данила і переїхати до Белза, де князував Василько Романович. О. Головка вважає, що такий перебіг подій не задовольняв Андрія II, оскільки він хотів використати авторитет княгині для посилення власного впливу [31, с. 153]. Взимку 1211–1212 рр. військо угорського короля разом з польськими і волинськими полками прийшло до Галича. Як наслідок, найвпливовіших бояр – Володислава Кормильчича, Судислава і Пилипа було ув'язнено, а мати князя Данила повернулася до Галича. Проте свавілля боярства продовжилося й після відходу угорців. Так, бояри, зокрема Яволод і Ярополк, закликали на княжіння Мстислава Ярославовича Німого з Пересопниці.

1213 р. приніс великі політичні зміни в Галичі. У першій половині року Данило Романович разом із матір'ю змушений був податися до Угорщини, а Василько Романович перейшов із Белза до Кам'янця на р. Случ. У вересні 1213 р. з допомогою угорського війська в Галичі утвердився боярин Володислав Кормильчич. Незадовго до цього, князь Мстислав Німий, дізнавшись про наступ угорського війська, покинув Галич.

Необхідно зауважити, що в самій Угорщині на той час склалася нестабільна політична ситуація. Йдеться про спробу змовників на чолі з палатином Бенедиктом Бором вбити короля Андрія II та про вбивство 13 вересня 1213 р. королеви Гертруди Меранської. За цих обставин угорський король не зміг взяти активну участь у військовому поході на Галич.

У науці триває дискусія щодо статусу Володислава Кормильчича. М. Котляр називає боярина «угорським попихачем» і повністю залежним від короля [60, с. 117]. Кормильчича визнають васалом Андрія II також М. Карамзін [49, с. 446], С. Соловійов [89, с. 569], Д. Іловайський [46, с. 258–259], М. Дашкевич [41, с. 46–47], Б. Влодарський [128, с. 48], І. Коломієць [54, с. 12], О. Майоров [72, с. 408–436], Д. Гарді [102, с. 132–133], М. Волощук [22, с. 20–21]. Такі дослідники, як Л. Дроба [114, с. 391], К. Холлі [117, с. 6], О. Головка [29, с. 275], В. Нагірний [122, с. 167], А. Юсупович [119, с. 144; 120, с. 284] і В. Ідзьо [45, с. 399], зійшлися на думці, що Володислав був угорським намісником. Д. Домбровський відзначає при цьому, що Кормильчич користувався широкою самостійністю [112, с. 79]. Проте на думку Л. Войтовича, до васалітету справа просто не дійшла [12, с. 180]. Тезу про те, що Володислав Кормильчич став самостійним князем підтримують Д. Зубрицький [44, с. 47, 53–54], М. Грушевський [38, с. 482], К. Софроненко [90, с. 96–97], Б. Влодарський [130, с. 52–53], В. Пашуто [83, с. 199], І. Крип'якевич [64, с. 116], І. Фроянов і А. Дворніченко [101, с. 149–150], О. Мазур [70, с. 125], А. Петрик [84, с. 181–193], І. Драбчук [43, с. 135–148], Л. Войтович [11, с. 239; 2, с. 51–53] і В. Таланін [93, с. 22].

Наступна – четверта фаза унійних процесів, за Л. Войтовичем, тривала впродовж 1213–1219 рр. [12, с. 181]. Політична програма угорських баронів була доволі привабливою для галицького боярства, оскільки роль короля зводилася лише до першого серед рівних. Захоплення галицького престолу боярином викликало хвилю обурення у князів. За ініціативою Мстислава Ярославовича було організовано коаліцію, до якої увійшли Данило і Василько Романовичі, Всеволод і Олександр Всеволодовичі, а також Лешко Бялий. Коаліція наприкінці 1213 р. на р. Бобірці здобула перемогу над військовими силами Володислава Кормильчича, проте самого Галича взяти не змогла. Данило і Василько Романовичі змушені були відступити на Волинь, задовольнившись володінням невеликими містами Тихомль і Перемиль, які передав їм Олександр Всеволодович завдяки клопотанню Лешка Бялого.

Після певної політичної стабілізації в Угорщині король Андрій II разом із Лешком Бялим втрутилися в галицькі справи. Восени 1214 р. ними було укладено Спішський договір, розроблений польським воєводою Пакославом Старим [39, с. 30; 35, с. 94]. За умовами договору трирічна донька Лешка – Саломея була заручена з п'ятирічним сином Андрія II – Коломаном (Калманом). Останнього угорський і польський правителі вирішили посадити на трон у Галичі. Крім того, Лешко Бялий забрав собі Перемишль, Забужжя і Берестя.

Для легітимізації нового галицького правителя вирішено було провести коронацію малолітнього Коломана. Серед дослідників існує дискусія щодо часу цієї події. Якщо Л. Дроба [114, с. 43], В. Абрахам [105, с. 100], С. Захоровський [131, с. 82] пишуть про 1214 р., то Н. Прохазкова – 1214–1215 рр. [87, с. 208; 123, с. 64–75]. В. Пашуто [81, с. 432], Б. Влодарський [130, с. 63], Г. Лябуда [121, с. 49, 54], В. Нагірний [122, с. 172] вказують на першу половину 1215 р., В. Ідзьо [45, с. 410] – січень 1215 р., М. Котляр [63, с. 132], С. Томашівський [97, с. 335], К. Холлі [117, с. 12], Л. Войтович [12, с. 183] і М. Волощук [24, с. 68] – 1215 р., М. Грушевський [39, с. 31], Г. Штокль [124, с. 511] і С. Суляк [91, с. 16] – зиму 1215–1216 рр., М. Фонт [99, с. 330] – першу половину 1216 р., І. Шараневич [126, с. 45–46] – 1216 р. Оптимальною датою при цьому, на наш погляд, є 1215 р.

Таким чином, зі згоди папи Римського Інокентія III Коломана коронували на короля Галичини. За це угорці пообіцяли запровадити унію церков. На листопад 1215 р. навіть було заплановано проведення церковного собору. Володислава Кормильчича ж, після захоплення, було ув'язнено в угорському замку. Крім того, союзники передали Володимирську волость Данилові й Васильку Романовичам.

В науці існують різні погляди на значення Спішської угоди. Якщо А. Вількевич-Вавжинчикова [127, с. 25] і Д. Александров [1, с. 59] стверджують, що йшлося про поділ сфер впливу в Галицькому князівстві, то Ю. Терещенко [94, с. 169], М. Котляр [25, с. 183], О. Мазур [71, с. 108] і О. Головка [33, с. 125] пишуть про розподіл земель Галицько-Волинської Русі, а В. Шушарін – про особисту унію [48, с. 143]. В. Грабовецький також робить висновок про загарбання Галичини за допомогою династичних зв'язків [36, с. 58]. М. Фонт слушно зауважила, що згідно з Спішською угодою Галицька земля потрапила у залежність від Арпадів, подібно до того, як Хорватія і Славонія [115, с. 35]. На думку дослідниці, опанування Галицької землі давало можливість угорським магнатам і дрібному лицарству здобути нові маєтності та титули [115, с. 32]. О. Головка вважає, що Галичина формально з 1214 по 1218 рр. була складовою частиною Королівства Угорщина, але фактично влада контролювалася боярськими олігархами на чолі з Судиславом [31, с. 157; 35, с. 113–114]. П. Грицак свого часу відмітив, що проугорська боярська партія станом на 1215 р. була сильною, але нерухливою [37, с. 66]. Очільника проугорської партії, дослідник називає «головним мадярським колаборантом» [37, с. 73].

На наш погляд, теза М. Волощука про те, що Андрій II і Лешко Бялий не хотіли грабувати, а бажали якомога доцільніше використати людські й природні ресурси регіону, прагнучи підняти рівень економіки в краї [15, с. 86], є необґрунтованою. Насправді управління угорців у Галицькій землі виявилось складним для місцевого люду. З цього приводу М. Котляр справедливо відзначає: «Гоніння на православну Церкву були пов'язані з наступом на культуру руського населення Галицької землі, на його мову та звичаї. Угри утискали русинів у різних сферах політичного, культурного й економічного життя, чинили над ними грубі насильства. Тому церковна унія була приречена на невдачу» [60, с. 119]. Інший дослідник, Л. Войтович слушно зауважує, що грубі спроби запровадження унії з ліквідацією традиційної літургії відразу використали незадоволені бояри, які не отримали влади на місцях [12, с. 183]. Свавільля іноземних правителів спровокувало народне повстання. Люди не тільки не пустили папського легата до Галицької землі, але й не дозволили відправити делегацію на IV Латеранський собор католицької церкви. Більше того, угорська військова залога в Галичі опинилася в оточенні. О. Головка зазначає, що проти угорців виступали різні верстви населення, тому це була «боротьба галицьких громадян проти іноземних окупантів» [29, с. 279]. Придушення повстання коштувало угорцям великих зусиль.

1216 р. [40, с. 14] угорський король Андрій II відібрав Перемишльську волость у Лешка Бялого, мотивувавши це тим, що останній не надав своєї допомоги в придушенні народного повстання в Галицькій землі. У відповідь – Лешко Бялий запропонував посісти галицький трон новгородському князеві Мстиславу Мстиславовичу Удатному, онукові Ярослава Осмомисла.

В історіографії триває дискусія щодо часу утвердження Мстислава Удатного в Галичі. Так, М. Костомаров [56, с. 106], С. Соловійов [89, с. 604], С. Захоровський [131, с. 83] і А. Еммауський [104, с. 60] вважали, що ця подія сталася 1215 р. Б. Влодарський [130, с. 62], Л. Махновець [69, с. 374–375], С. Білецький [5, с. 249], В. Домбровський [110, с. 70–71; 112, с. 93], М. Бартницький [106, с. 35–37], В. Нагірний [122, с. 176], А. Юсупович [120, с. 248], В. Таланін [93, с. 91] пишуть про 1217 р., О. Головка – про грудень 1218 р. [31, с. 155; 35, с. 99], М. Котляр – кінець 1218 – початок 1219 р. [60, с. 122] В. Бузескул свого часу дійшов висновку, що Мстислав Мстиславич зайняв галицький князівський стіл після 1218 р. [7, с. 86–92]. Натомість більшість дослідників, наприклад, М. Карамзін [49, с. 593], О. Клеванов [50, с. 153], Д. Зубрицький [44, с. 167], М. Дашкевич [41, с. 9–10], І. Шараневич [103, с. 75–76], О. Андріяшев [3, с. 160], М. Грушевський [40, с. 16–17], С. Томашівський [97, с. 336], В. Пашуто [81, с. 201], П. Грицак [37, с. 67], А. Насонов [76, с. 279], І. Крип'якевич [64, с. 117], Дж. Феннел [98, с. 76–77], М. Брайчевський [6, с. 533], М. Фонт [115, с. 28, 30], Д. Александров [1, с. 59–60] і С. Суляк [91, с. 16], називають 1219 р. Останнє твердження

є справедливим, оскільки базується на даних «Новгородського» [77, с. 259–261] і «Воскресенського» [86, с. 126] літописів.

Л. Войтович, йдучи за даними «Новгородського першого літопису», називає час утвердження князя Мстислава на галицькому столі – серпень 1219 р. [12, с. 184]. М. Волощук пише, що М. Удатний став князювати в Галичі в першій чверті 1219 р. [15, с. 94]. Натомість М. Грушевський датував утвердження князя Мстислава у Галичі початком 1219 р. [40, с. 16–17]. Аналогічний висновок свого часу зробив І. Левкович [68, с. 34].

Необхідно зазначити, що час для завоювання Галича був обраний вдало, оскільки угорський король брав участь у V Хрестовому поході на Палестину і Єгипет (1217–1221 рр.) й не міг надати допомоги своїй військовій залозі в Галичі. При цьому частина галицького боярства, на чолі з Судиславом Бернатовичем, закликала на правління Данила Романовича. Однак останній вирішив діяти дипломатично, уклавши з Мстиславом Мстиславовичем союзну угоду та одружившись із його старшою донькою Анною. В. Пашуто [82, с. 76], Д. Гарді [102, с. 148–150] і Д. Домбровський [112, с. 101] відмічають, що Данило фактично став васалом свого тестя.

Наступна, п'ята фаза русько-угорських відносин тривала упродовж 1219–1234 рр. [12, с. 184]. Після того, як Данило і Василько Романовичі з допомогою литовців відвоювали Забужжя і Берестейську волость у поляків, Лешко Бялий улітку 1219 р. розпочав нові перемовини з угорським королем, спрямовані не тільки проти князя Данила, а й проти Мстислава Удатного. Як наслідок, угорсько-польське військо, здобувши низку перемог, зокрема біля Городка і Рогожина, зайняло Галич. У місті відновив свою владу король Коломан. На початку зими 1219–1220 рр. іноземці спробували захопити Волинь. Проте наприкінці зими – на початку весни 1220 р. Данило Романович разом із тестем і литовцями відбили наступ загарбників.

Після втрати Галича Мстислав Удатний із половцями здійснив дві військові кампанії (зима 1220–1221 рр. і весна 1221 р.) проти угорців. Під час другого походу князь Мстислав разом із Данилом Романовичем, завдяки народному повстанню, в березні 1221 р. [112, с. 105; 12, с. 186] розгромив військові сили угорців очолювані баном Фільнієм. Король Коломан потрапив у полон.

Інтриги галицького боярства й удільного князя Олександра Всеволодовича продовжували вносити розбрат у відносини між Мстиславом Удатним і Данилом Романовичем. На думку Л. Войтовича, домінування угорської партії серед галицького боярства було зумовлено не бажанням служити Арпадам, а прихильністю до угорської моделі відносин баронів з королем, закріпленої «Золотою буллою» короля Андрія II від 24 квітня 1222 р. Повернення ж Романовичів з їх програмою візантійської моделі влади сприймалося в Галичі як небажане [12, с. 188–189]. М. Волощук також вважає, що «Золота булла» 1222 р. активувала проугорську діяльність галицьких бояр [15, с. 103]. М. Фонт справедливо відзначила, що після появи «Золотої булли» угорські королі прагнули створити три підконтрольні князівства: Славонське, Семиградське і Галицьке. Угорську військову присутність у цих регіонах, дослідниця інтерпретує як військово-політичну і релігійну стабілізацію [115, с. 27–39]. Необхідно зауважити, що угорська «Золота булла» була не першим документом такого плану. Вона стала логічним продовженням практики закріплення обмеження прав королівської влади, розпочатої англійською «Великою хартією вольностей» 1215 р. Іоанна Безземельного.

Знаковою подією політичного життя на Русі виявилася битва на р. Калка 1223 р. Д. Александров правильно підкреслив, що поразка у цій битві сильно ослабила позиції Мстислава Удатного в Галичі [1, с. 69]. Після цього у князя виникли нові протиріччя з Романовичами. В 1224–1225 рр. Мстислав Удатний, якому допомагали князь Володимир Рюрикович київський, половецький хан Котян і Олександр Всеволодович зазнав поразки від Данила і Василька Романовичів й Лешка Бялого. Інтриги белзького князя і галицьких бояр

тривали. Мстислав Удатний знайшов підтримку в угорського короля, видавши свою молодшу доньку Марію за королевича Андрія й передав йому Перемишль.

За припущенням М. Котляра, заручини відбулися згідно договору ще 1221 р. [60, с. 149–150]. Я. Длугош свого часу писав, що саме у той рік Мстислав Удатний став васалом Андрія II [113, с. 229]. Щодо цього, М. Волощук слушно зауважив, що така інформація є перебільшенням [15, с. 101]. О. Головка натомість припускає, що королевич Андрій отримав Перемишльський уділ на умовах васальної залежності від галицького князя [35, с. 135]. О. Майоров звернув увагу на те, що рішення про шлюб Марії з Андрієм і передачу останньому Перемишля було ухвалене на раді князя Мстислава з боярами [72, с. 485]. При цьому вчений асоціює бояр з громадою.

В історичній науці зустрічаємо дискусію щодо датування угоди Мстислава Удатного з угорським королем. Так, якщо С. Захоровський [131, с. 84], В. Пашуто [83, с. 249], М. Котляр [60, с. 149–150], О. Майоров [72, с. 483] і М. Бартницький [106, с. 48] пишуть про 1221 р., М. Фонт [99, с. 336] – про кінець 1221 – початок 1222 р., то М. Грушевський [40, с. 63], І. Крип'якевич [64, с. 118] і О. Головка [29, с. 291; 35, с. 170] – 1222 р.

Через підступи боярина Семенка Чермного герцог Андрій восени 1226 р. залишив Перемишль і став намовляти свого батька здійснити військовий похід на Галич. Дискусія істориків щодо датування походу виглядає наступним чином: В. Пашуто [81, с. 205] вказує на 1226 р., О. Майоров [72, с. 474], М. Грушевський [40, с. 20] і О. Головка [29, с. 295; 35, с. 171] пишуть про зиму 1226–1227 рр., І. Гарайда [26, с. 165] – про зиму 1227 р., М. Котляр [25, с. 196] – перші місяці 1227 р., М. Фонт [115, с. 30] – весну 1227 р. Відзначимо, що західне джерело датує цю подію 1227 р. [109, с. 627]. Отже, саме в цей час угорський король Андрій II пішов походом на Перемишль, Звенигород, Теревовль, Тихомль і Крем'янець. Але князі Мстислав Удатний й Данило Романович змогли здобути військову перемогу над угорцями та їхніми союзниками – поляками біля Звенигорода і Городка.

Далі політичні події розгорнулися за неочікуваним сценарієм. Через інтриги галицького боярства, зокрема Судислава Бернатовича і Гліба Зеремійовича, на межі 1227–1228 р. Мстислав Мстиславович передав Галич своєму зятю – угорському королевичу Андрію. Було відновлено намісництво [15, с. 107]. М. Грушевський називає цей факт абдикацією, тобто добровільним зреченням [40, с. 20–21]. Натомість О. Головка пише про олігархічний переворот боярського угруповання на чолі з Судиславом [35, с. 176]. О. Майоров, у свою чергу, опонує такій позиції [72, с. 454].

Д. Зубрицький [44, с. 104], Г. Вернадський [9, с. 251], Д. Домбровський [112, с. 239] і Л. Войтович [12, с. 190] зробили висновок про фактичний розподіл Галицької землі, за яким Пониззя аж до нижньодунайських міст відійшло до Мстислава Удатного. На думку Д. Гарді, князь Мстислав уступив королевичу Андрію Галич, як своєму васалові, залишаючись формально й надалі галицьким володарем і сеньйором [102, с. 149]. Г. Вернадський вважає, що князь Мстислав таким чином вирішив умиротворити угорців [9, с. 251]. Проте через підступність політики Судислава Бернатовича і угорців, Мстислав Удатний утратив усі володіння й мусив задовольнитися Торчеськом у Руській землі, наданим великим князем київським Володимиром Рюриковичем. А. Петрик вірно резюмував, що головною метою політики Судислава Бернатовича було обмеження централізованої князівської чи королівської влади [85, с. 150].

О. Майоров вважає, що рішення добровільно залишити Галич і перебратися на Пониззя – закономірний підсумок правління Мстислава, оскільки ставлення бояр до князя повністю відповідало настроям простих городян, відображало позицію всієї громади, яка так і не прийняла Мстислава як «свого» князя [72, с. 453]. За твердженням дослідника, галицькі бояри і вся громада 1227 р. віддала перевагу королевичу Андрію, а не Данилу Романовичу, завдяки «вольностям», проголошеним «Золотою буллою» [72, с. 500]. Д. Александров указує на те, що боярська олігархія розглядала Андрія як формального правителя, прагнучи правити самостійно [1, с. 71]. Свого часу Д. Зубрицький [44, с. 102], І. Шараневич [103, с. 79]

і О. Андріяшев [3, с. 162] відмітили слабкість політики Мстислава Мстиславовича. М. Котляр підсумував, що бояри схилили князя Мстислава до династичного союзу з Угорщиною, щоб не допустити повернення Данила на галицький стіл і неминучої централізації Галицько-Волинської Русі, що привело б до придушення феодальної опозиції [60, с. 287].

Після смерті Мстислава Удатного навесні 1228 р. локальний конфлікт за Чорторийськ між Романовичами, які повернули собі місто від пінського князя Ростислава Святополковича, мало не перетворився на велику війну з Володимиром Рюриковичем Київським, Михайлом Всеволодовичем Чернігівським, половецьким ханом Котяном і угорським королевичем Андрієм. Ситуацію вдалося виправити завдяки вмілим дипломатичним діям Данила Романовича [63, с. 277]. Як наслідок, половці виступили в похід до Галицької землі проти угорців, а князі Володимир і Михайло зняли облогу Крем'янця через наступ Данила з великою підмогою поляків на чолі з воєводою Пакославом. У вирішальний час Романовичів підтримав белзький князь Олександр.

Загалом угорську політику в галицькому питанні тих часів охарактеризували як провальну О. Головка [29, с. 151–169] і Л. Войтович [12, с. 188]. О. Головка подає події тих років, як громадянську війну [35, с. 182]. Натомість О. Майоров уважає, що правління королевича Андрія спиралося на достатньо міцну підтримку міської громади [72, с. 558]. Остання теза йде в розріз із думкою І. Крип'якевича, який уважає, що населення Галичини було вороже налаштоване до іноземців, чекало Данила як визволителя і закликала його у Галич [64, с. 122].

У березні 1230 р. Данило Романович після важких боїв здобув військову перемогу над угорським королевичем Андрієм і боярським ватажком Судиславом Бернатовичем, зайнявши Галич [40, с. 23; 81, с. 211; 130, с. 105; 106, с. 92]. Восени того ж року угорці, очолювані старшим сином Андрія II – Белою, спробували повернути Галич, але безрезультатно. Опозиційні галицькі бояри, зокрема Молибоговичі, Пилип, Волдрис, Володислав Юрійович, не заспокоївшись, разом з князем Олександром Всеволодовичем організували декілька змов проти князя.

1232 р. відбувся новий похід угорців на Галич і Володимир [40, с. 23–24; 130, с. 107; 83, с. 256, 351; 106, с. 61, 93; 29, с. 302]. Відзначимо, що існує версія, про те, що похід насправді стався 1231 р. Її обстоюють І. Крип'якевич [64, с. 123], М. Котляр [25, с. 210], М. Фонт [116, с. 221, 226] і В. Таланін [93, с. 100]. Ще Д. Зубрицький висловив думку, що угорського короля намовили здійснити похід утікачі – боярин Судислав і князь Олександр [44, с. 130]. Похід відбувся тоді, коли Данило Романович надавав військову підтримку своєму новому союзнику – Володимиру Рюриковичу Київському проти Михайла Всеволодовича Чернігівського. За цю допомогу Данило отримав від київського князя Торчеськ. П. Толочко і О. Толочко вважають вірогідним те, що князь Данило, як і колись його батько, вважав себе фактичним співправителем великого князя Володимира Рюриковича і «старійшиною» руських князів [95, с. 260]. Натомість О. Головка дійшов висновку, що старший Романович виступав третейським суддею між суперниками [29, с. 302].

Коли угорське військо підійшло до Володимира, воєвода Мирослав змушений був укласти угоду з нападниками, не порадившись при цьому з Романовичами. Згідно з договором, Олександр Всеволодович отримав Белз і Червен, а в Галичі сів син угорського короля Андрій. Довідавшись про це, князь Данило вирушив на Волинь, де в битві під Шумськом у березні 1233 р. здобув перемогу над угорцями та їхніми помічниками, боярськими ватажками Судиславом Бернатовичем і Глібом Зеремійовичем [120, с. 155, 215, 259]. Як наслідок, угорський королевич Андрій змушений був відступити до Галича.

Улітку 1233 р. угорці внаслідок нового наступу спробували захопити Перемиль, але їх розбили Данило Романович і Володимир Рюрикович. Після цього Данило і Василько рушили на Галич. Незважаючи на те, що наприкінці року містяни урочисто ввели старшого Романовича до міста, угорці оборонялися на території дитинця ще понад два місяці. Голова проугорської боярської партії Судислав Бернатович наприкінці листопада – в грудні 1233 р.

[66, с. 257–258] запропонував посісти галицький князівський стіл Олександром Всеволодовичу. В цьому випадку не можна не згадати висновок І. Крип'якевича про те, що великі бояри вважали небезпечними для себе сильних князів, намагалися відірвати Галичину від Волині і посадити у Галичі другорядних князів, які підкорювалися б їм у всьому [64, с. 115]. Зазнавши поразки, угорська залога та проугорські бояри разом із Судиславом відправилися до Угорщини.

В науковій літературі деякі вчені, наприклад Л. Салаї, помилково пов'язували поразку угорців зі смертю короля Андрія II на початку 1234 р. [125, с. 32–33]. Натомість І. Левкович [68, с. 38], І. Крип'якевич [64, с. 123], М. Брайчевський [6, с. 563], М. Котляр [25, с. 216], О. Головка [33, с. 128] і М. Волощук [23, с. 323] правильно вважають, що поразка угорців пов'язана зі смертю королевича Андрія у Галичі.

Датування часу поразки угорців у боротьбі за Галич в науці дещо відрізняється. Так, О. Головка пише про зиму 1233–1234 рр. [29, с. 303], Б. Влодарський [130, с. 106], Д. Гарді [102, с. 153] – кінець 1233 р., В. Нагірний [122, с. 201] і Д. Домбровський [112, с. 180] – кінець 1233 – початок 1234 рр., М. Грушевський [40, с. 24, 65], М. Котляр [25, с. 216] і М. Фонт [116, с. 223, 226, 234] – початок 1234 р. На цій події закінчується п'ята фаза відносин з Угорщиною. На думку Л. Войтовича, угорці зазнали повного фіаско своїх планів стосовно Галичини [12, с. 194].

Наприкінці 1234 – на початку 1235 рр. Данило Романович активно надавав військову допомогу Володимирі Рюриковичу Київському в боротьбі з Михайлом Всеволодовичем Чернігівським. Проте опозиційні галицькі бояри після поразки Данила Романовича наприкінці травня 1235 р. під Торчеськом від князя Ізяслава і половців, закликали до Галича на княжіння саме Михайла Всеволодовича, чоловіка доньки князя Романа Мстиславовича від першого шлюбу з Предславою Рюриківною – Олени. Внаслідок бунту боярської опозиції князь Михайло на початку осені 1235 р. зайняв Галич, а Ізяслав – Київ [67, стп. 513]. За твердженням В. Мандзяка, галицькі бояри розраховували, що Михайло Всеволодович, який боровся за Київ, не затримається на довго у Галичі, а молодий Ростислав Михайлович змушений буде розділити владу з боярською верхівкою [75, с. 134]. Причини опозиційного ставлення бояр до старшого Романовича розкриває М. Костомаров. Він вірно зауважив, що бояри бачили в Данилові князя, який може зламати їхню силу, як тільки утвердиться, і це буде нескладно, оскільки прості люди були прихильні до Данила [56, с. 140].

21 вересня 1235 р. [108, с. 402–403, 405–410, 418–439] помирає угорський король Андрій II. З цією подією закінчується цілий період русько-угорських відносин. С. Томашівський, свого часу, правильно назвав причини непостійного і несильного характеру опіки угорського короля Андрія II над Романовичами: невисокі політичні кваліфікації, нестача матеріальних засобів і постійні конфлікти з угорським панством, що дозволяло займатися справами Галичини лише дотично [97, с. 333].

Отже, русько-угорські відносини першої третини XIII ст. мали складний характер. Головною передумовою цьому стала політична боротьба за спадщину князя Романа Мстиславовича. Її активними учасниками були не тільки князі й королі, але й впливове галицьке боярство, яке навіть домоглося вокняжіння свого представника у Галичі. Характерною ознакою тих часів виявилось регулярне втручання угорської королівської влади у політичний розвиток Галицької й Волинської земель. Маневруючи між Романовичами, Ігоровичами і боярами, Андрій II насправді прагнув заключити персональну унію. Створення угорцями окремого Галицького королівства стало безпрецедентною подією. Однак політичні плани Андрія II скорегував Мстислав Удатний, який увійшов в історію як видатний воїн, але непослідовний політик. Угорщина скориставшись цією обставиною, не втратила свого впливу на політичну ситуацію в Галичі. Важливо відмітити те, що Данило Романович в 1205–1235 рр. пройшов непростий шлях від слухняного виконавця волі угорського короля до усвідомлення необхідності боротьби власними силами за батьківську спадщину.

Література

1. Александров Д. Н. Феодальная раздробленность Руси / Д. Н. Александров. – М.: Экслибрис-Пресс, 2001. – 479 с.
2. Александрович В. С. Король Данило Романович / В. С. Александрович, Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. – 240 с.
3. Андрияшев А. М. Очерк по истории Волынской земли до конца XIV ст. / А. М. Андрияшев. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1887. – 234 с.
4. Багалій Д. І. Нарис історії України. Доба натурального господарства / Д. І. Багалій. – К.: Час, 1994. – 288 с.
5. Білецький С. Політика Данила супроти Польщі 1205–1264 рр. / С. Білецький // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 246–260.
6. Брайчевський М. Ю. Твори / М. Ю. Брайчевський. – К.: В-во ім. О. Теліги, 2004. – Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – 720 с.
7. Бузескул В. Л. О занятии Галича Мстиславом Удалым / В. П. Бузескул // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1881. – Март. – С. 86–92.
8. Бузескул В. Л. Князь Торопецкий Мстислав Мстиславич / В. Л. Бузескул // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1885. – Май. – С. 221–269; Июнь. – С. 242–285; Июль. – С. 188–220.
9. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский / Пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой; под ред. Б. А. Николаева. – Тверь: ЛЕАН; М.: АГРАФ, 1999. – 448 с.
10. Вілкул Т. Л. Віче в Давній Русі у другій половині XI–XIII ст.: дис. ... канд. іст.: 07.00.01 / НАН України; Ін-т історії України / Т. Л. Вілкул. – К., 2001. – 207 с.
11. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. – 480 с.
12. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. В. Войтович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 478 с.
13. Волощук М. Взаємовідносини Галицько-Волинської держави епохи Данила Романовича з Угорщиною в працях російських істориків XIX ст. / М. Волощук // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів: ВМС, 2003. – С. 85–91.
14. Волощук М. М. Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 годах / М. М. Волощук // Вопросы истории. – 2005. – № 12. – С. 97–106.
15. Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника / М. М. Волощук. – Івано-Франківськ, 2005. – 231 с.
16. Волощук М. М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу / М. М. Волощук // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 571. – С. 99–104.
17. Волощук М. М. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. / М. М. Волощук // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – СПб., 2007. – № 1–2. – С. 105–112.
18. Волощук М. Русько-угорські відносини періоду Данила Романовича в оцінці угорської історіографії другої половини XX – початку XXI ст. / М. Волощук // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 89–99.
19. Волощук М. М. Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми / М. М. Волощук // Український історичний збірник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 11. – С. 18–25.

20. Волощук М. «Угорське» дитинство князя Данила Романовича (1206–1210 рр.) / М. Волощук // На вівтар історії України: ювілейний збірник на пошану академіка АН Вищої школи України, проф. В. В. Грабовецького. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2008. – С. 365–376.
21. Волощук М. М. «Вокняжение» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр. з перервами): міфи та реальність / М. М. Волощук // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2009. – Сер. Історія. – Вип. 15. – С. 38–48.
22. Волощук М. М. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. / М. М. Волощук // Тези Міжнар. наук. конф. «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження Б. О. Тимощука (10–11 квітня 2009 р.). – Чернівці, 2009. – С. 20–21.
23. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. Войтович / М. М. Волощук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. – 496 с.
24. Волощук М. Децентралізація Русі / М. Волощук // Русь «після Русі». Між короною і булавою: українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – С. 60–111.
25. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / НАН України; Ін-т історії України; за ред. М. Ф. Котляра. – К.: Наук. думка, 2002. – 400 с.
26. Гарайда І. Галицька політика угорських королів Бели III і Андрія II / І. Гарайда // Зоря. – 1943. – № 1–4. – С. 119–174.
27. Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века / А. Б. Головка // *Rossica antiqua*. – СПб., 2010. – Вып. 2. – С. 113–139.
28. Головка О. Б. Боярська «фронда» в Галичі / О. Б. Головка // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 49–60.
29. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К.: Стилос, 2006. – 575 с.
30. Головка О. Б. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст. / О. Б. Головка // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 15. – С. 151–169.
31. Головка О. Б. Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності / О. Б. Головка // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: Матеріали Міжнар. наук. конф., (м. Львів, 29–30 листопада 2007 р.). – Львів: Б. в., 2008. – С. 143–165.
32. Головка О. Б. Східна політика угорського короля Андрія II (перша третина XIII ст.) / О. Б. Головка // Україно-угорські етюди: зб. наук. пр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 120–141.
33. Головка О. Б. Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття) / О. Б. Головка // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 5. – С. 117–129.
34. Головка О. Б. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки / О. Б. Головка // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Вип. 12–13. – С. 127–147.
35. Головка О. Б. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба / О. Б. Головка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. – 272 с.
36. Грабовецький В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст. (До 1100-річчя заснування града) / В. Грабовецький. – Галич: Райдрукарня, 1997. – 246 с.
37. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ; Обнова, 1958. – 176 с.

38. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 634 с.
39. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 588 с.
40. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – Львів: НТШ, 1901. – Т. 41. – С. 1–72.
41. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям / Н. П. Дашкевич. – К.: Унив. тип., 1873. – 158 с.
42. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. – 228 с.
43. Драбчук І. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. / І. Драбчук // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Галич, 10–11 жовтня 2008 р.). – Галич, 2008. – С. 135–148.
44. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. – Ч. 3. – 314 с.
45. Ідзьо В. Українська держава в IX–XIV століттях / В. Ідзьо. – Івано-Франківськ: Сімик, 2017. – 756 с.
46. Иловайский Д. И. История России. Становление России (Периоды Киевский и Владимирский) / Д. И. Иловайский. – М.: Чарли, 1996. – 736 с.
47. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава: короткий нарис історії галицько-волинських земель в кінці XI–XIV ст. / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 39 с.
48. История Венгрии / Под ред. Т. М. Исламова, А. И. Пушкаша, В. П. Шушарина: в 3 т. – М.: Наука, 1971. – Т. 1. – 643 с.
49. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: Наука, 1991. – Т. 2–3. – 832 с.
50. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от её начала до половины XV века / А. Клеванов. – М.: Тип. А. Семена, 1849. – 273 с.
51. Книш Я. Галицька трагедія Ігоревичів / Я. Книш // Галич: зб. наук. пр. – Вип. 2 / За ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. – С. 117–126.
52. Коваленко В. Чернігів і Галич / В. Коваленко // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: до 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 154–165.
53. Коваленко В. Політичне становище Південноруських земель в XII–XIII ст. / В. Коваленко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 77–101.
54. Коломієць І. Г. Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI–XIII ст. / І. Г. Коломієць // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1949. – Сер. Історично-філологічна. – Т. 2. – С. 3–27.
55. Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів: НТШ, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–42.
56. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів / Пер. О. Барвінського / М. Костомаров. – Львів: НТШ, 1918. – 493 с.
57. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки: у 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с.
58. Котляр М. Ф. Дипломатичні відносини Галицько-Волинської Русі з Угорщиною в XIII ст. / М. Ф. Котляр // Галич і Галицька земля: Зб. наук. пр. – К.; Галич: Нац. заповідник «Давній Галич», 1998. – С. 82–86.
59. Котляр М. Ф. Дипломатія галицьких і волинських князів XII–XIII ст. / М. Ф. Котляр // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 3–10.

60. Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис / М. Ф. Котляр. – К.: Альтернативи, 2002. – 328 с.
61. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 247 с.
62. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2011. – 280 с.
63. Котляр Н. Ф. Дипломатія Южної Русі / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 2003. – 300 с.
64. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – 2-ге вид. зі змінами і доповненнями / І. П. Крип'якевич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 220 с.
65. Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1999–1349): монографія / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів: Біблос, 2006. – 280 с.
66. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2004. – 1283 с.
67. Лаврентьевская летопись. – Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Археогр. комис. АН СССР, 1927. – Т. 1. – 487 с.
68. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег: Волинський видавн. фонд, 1953. – 110 с.
69. Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
70. Мазур О. Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу / О. Мазур // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Вимір, 2002. – Вип. 6. – С. 118–129.
71. Мазур О. Перша галицька королева / О. Мазур // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 106–114.
72. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.
73. Майоров А. В. Практика договорных отношений князя и городской общины Юго-Западной Руси. К вопросу о венгерском влиянии / А. В. Майоров // ВСПБГУ. – 2001. – Сер. 2. – Вып. 4. – С. 15–26.
74. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. / А. В. Майоров. – СПб.: Изд. Д. Буланин, 2011. – 800 с.
75. Мандзяк В. Ростислав Михайлович – “Dux Galiciae et imperator Bulgarorum” / В. Мандзяк // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 5. – С. 131–143.
76. Насонов А. Н. История русского летописания X – начала X вв. – М.: Наука, 1969. – 556 с.
77. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
78. Овсій І. О. Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 р. / І. О. Овсій. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
79. Паршин І. Л. Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами наративних латиномовних джерел XIII–XIV століть): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства НАН України / І. Л. Паршин. – Львів, 2014. – 219 с.
80. Пашин С. С. Галицкое боярство XII–XIII вв. / С. С. Пашин // ВЛГУ. – 1985. – Сер. 2. – Вып. 4. – С. 15–21.
81. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.

82. Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси / В. Т. Пашуто // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 11–76.
83. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 474 с.
84. Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2005. – Вип. 9. – С. 181–193.
85. Петрик А. М. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка / А. М. Петрик. – Львів, 2007. – 304 с.
86. Продолжение летописи по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 2001. – Т. 8. – 312 с.
87. Прохазкова Н. Титулатура короля Галичини Коломана / Н. Прохазкова // Галич: зб. наук. пр. – Вип. 1 / За ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. – С. 208–212.
88. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.
89. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев // С. М. Соловьев. Сочинения: в 18 кн. – М.: Мысль, 1988. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 797 с.
90. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М.: Госюриздат, 1955. – 140 с.
91. Суляк С. Сын самодержца всея Руси / С. Суляк // Русин. – 2005. – № 2. – С. 11–44.
92. Стависький В. І. Київ і київське літописання в XIII столітті / Ін-т історії України НАН України / В. І. Стависький. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 107 с.
93. Таланин В. И. Русская и русско-венгерская знать X–XV вв.: историко-генеалогическое исследование / В. И. Таланин. – Запорожье: ЗНУ, 2016. – 227 с.
94. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник для студентів / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
95. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко // Україна крізь віки: у 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 4. – 352 с.
96. Толочко П. П. Київ і Русь. Вибрані твори. 1998–2008 рр. / П. П. Толочко. – К.: Академперіодика, 2008. – 348 с.
97. Томашівський С. Українська історія: старинні і середні віки. – Кн. 3–4 / С. Томашівський // Великий неспокій: друга половина XII–XIII ст. / Упорядк. і передм. В. М. Рички. – 2-ге вид. – К.: Україна, 1993. – С. 301–347.
98. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 / Пер. с англ. В. В. Голубчикова / Дж. Феннел. – М.: Прогресс, 1989. – 291 с.
99. Фонт М. К вопросу о характере венгерской экспансии в XIII веке / М. Фонт // Magyarok es szlavok. – Szeged, 1993. – S. 329–336.
100. Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. / М. Фонт // А се его сребло: зб. пр. на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 89–98.
101. Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 269 с.
102. Харди Ђ. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма: студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године: монографије / Ђ. Харди. – Нови Сад: МБМ плас, 2002. – 239 с.
103. Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдажнейших времен до року 1453 / И. И. Шараневич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. – 462 с.
104. Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания / А. В. Эммаусский. – Киров: КОГУП, 1998. – 168 с.

105. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów: Nakładem. Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1904. – T. 1. – 417 s.
106. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 251 s.
107. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejér. – Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 3. – V. 1. – 480 p.
108. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejér. – Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 3. – V. 2. – 495 p.
109. Continuatio Sancrucensis I / Ed. W. Wattenbach // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Hannoverae, 1925. – T. 9. – P. 626–628.
110. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. – 347 s.
111. Dąbrowski D. Dwa ruskie małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi halicko-wołyńskiej i stosunków polsko-ruskich w początkach XIII wieku / D. Dąbrowski // Roczniki Historyczne. – 2006. – № 72. – S. 67–93.
112. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna / D. Dąbrowski. – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s.
113. Długossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae: in 10 libros / Komit. red. Z. Kozłowska-Budkowa i in. / J. Długossii. – Warszawa: PWN, 1973. – Lib. 5–6. – 432 s.
114. Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny / L. Droba. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1881. – T. 13. – S. 361–429.
115. Font M. Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jahrhundert / M. Font // Studia Slavica Hungariae. – 1993. – № 1–2(38). – S. 27–39.
116. Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek / M. Font. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005. – 330 l.
117. Hollý K. Kražná Salomea (ok. 1210–1268) a uhorsko-pólské vzt'ahy v rokoch 1214–1241 / K. Hollý // Historický Časopis. – 2005. – № 53. – S. 3–28.
118. Jusupović A. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na “władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława / A. Jusupović // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 5. – С. 145–162.
119. Jusupović A. Wojar czy książę? “Uzurpacje” Wołodysława Kormiliczicza w narracji kroniki Halicko-Wołyńskiej / A. Jusupović // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – Вип. 13. – С. 137–146.
120. Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozograficzne / A. Jusupović. – Kraków: Avalon, 2013. – T. 2. – 352 s.
121. Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: próba rekonstrukcji / G. Labuda. – Poznań: Wydaw. Naukowe UAM, 1983. – 308 s.
122. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264 / W. Nagirnyj // Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU / Pod red. A. A. Zięby. – Kraków: PAU, 2011. – T. 12. – 362 s.
123. Procházková N. Postavenie haličské kráľ'a a slavónskeho kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13 storočia / N. Procházková // Medea. – 1998. – № 2. – S. 64–75.
124. Stökl G. Das Fürstentum Galizien-Wolhynien / G. Stökl // Handbuch der Geschichte Russlands / Ed. M. Hellman. – Stuttgart: Anton Hiersemann, 1980. – Bd. 1. – S. 484–533.
125. Szalay L. Geschichte Ungarns: in 2 bd. / L. Szalay. – Pest: Verlag von Wilhelm Lauffer, 1866. – Bd. 1. – 315 s.
126. Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik, als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte / I. Szaraniewicz. – Lemberg: Druck von J. Dobrzański und K. Groman, 1872. – 167 s.

-
127. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. / A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa // *Atenium Wilenskie*. – Wilno, 1937. – R. 12. – № 3. – S. 1–33.
 128. Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego* / B. Włodarski. – Lwów: Tow. Naukowe, 1925. – 84 s.
 129. Włodarski B. *Salomea. Krolowa Halicka* / B. Włodarski. – Kraków, 1957. – 23 s.
 130. Włodarski B. *Polska i Ruś: 1194–1340* / B. Włodarski. – Warszawa: PWN, 1966. – 326 s.
 131. Zachorowski S. *Studia do dziejów XIII-go wieku w pierwszej jego połowie* / S. Zachorowski // *Rozprawy Wydział Historyczno-Filozoficznego Akademii Umejętności*. – Kraków: Wyd. J. Fijałek, 1921. – T. 62. – S. 72–101.

УДК 37.018.1-058.12:821.161.2

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-03

ОСВІТНІ ПРАКТИКИ ДВОРЯНСТВА У ТВОРАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Г. Г. Яковенко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
gyakowenko@meta.ua, <https://orcid.org/0000-0003-2543-6903>

У статті на основі аналізу творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка висвітлюється зміст освітніх практик дворянства – індивідуальне навчання (гувернери, батьки) та колективне (навчання групи дітей у дворянських родинах та пансіонах). У творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка відображено позитивні здобутки та негативний досвід домашнього навчання дворянських дітей у першій половині XIX ст. Автор звернув увагу на іноземний вплив у вихованні, зокрема французький, який не формував патріотизм у підростаючого покоління. Іноземні гувернери давали низький рівень освіти.

Ключові слова: дворянство, освітні практики, гувернери, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

В статье на основе анализа произведений Г. Ф. Квитки-Основьяненко освещается содержание образовательных практик дворянства - индивидуальная учеба (гувернеры, родители) и коллективная (учеба группы детей в дворянских семьях и пансионатах). В произведениях Г.Ф. Квитки-Основьяненко отображены позитивные достижения и негативный опыт домашнего обучения дворянских детей в первой половине XIX ст. Автор обратил внимание на иностранное влияние в воспитании, в частности французское, которое не формировало патриотизм у подрастающего поколения. Иностранные гувернеры давали низкий уровень образования.

Ключевые слова: дворянство, образовательные практики, гувернеры, Г. Ф. Квитка-Основьяненко.

Based on the analysis of G. F. Kvitka-Osnovyanyenko works, the article deals with the contents of nobles' educational practices: individual studies (tutors, parents) and collective (studies of children's groups in noble families and boarding-schools). The positive achievements and negative experience of home-schooling noble children are reflected in the first half of the XIX century in the works of G. F. Kvitka-Osnovyanyenko. The author drew attention to the foreign influence in education, particularly the French, which did not instill patriotism in the younger generation. Foreign tutors provided a low level of education.

Keywords: nobility, educational practices, tutors, G. F. Kvitka-Osnovyanyenko.

Художня література є змістовним джерелом для вивчення історії повсякдення, вона відтворює світогляд, погляди, емоційний стан людей певного історичного періоду. Поширеною думкою є така, що особливістю цього виду джерел є вільна (суб'єктивна) інтерпретація фактів і подій. Твори, написані письменниками-сучасниками та учасниками історичних подій, де виклад ведеться від першої особи, можна певною мірою віднести до мемуарних джерел. Проаналізуємо цю тезу на прикладі творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

Твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка слугують цінним джерелом для вивчення історії повсякдення дворянського стану. Систематизація фактів із життя провінційного дворянства дозволяє уявити цілісну картину побуту, зрозуміти зміст щоденних практик, зокрема освітніх. Служба Г. Ф. Квітки-Основ'яненка совісним суддею давала йому багатий матеріал для творів: сюжети романів, повістей, оповідань були взяті з життя. До того ж у сім'ї тривалий час вели альбом-літопис, у якому були записані зміст та час подій, що відбувалися, тому немає підстав

сумніватися у вірогідності наведених автором фактів. Через призму загальнолюдських цінностей стає зрозумілою власна точка зору Г. Ф. Квітки-Основ'яненка на найгостріші проблеми наприкінці XVIII – першої половини XIX ст.

Мета статті – розкрити зміст, показати способи реалізації колективного та індивідуального домашнього навчання за допомогою гувернерів та висвітлити проблеми освітніх практик дворянства.

Методологічну основу дослідження складає міждисциплінарний підхід, зорієнтований на всебічне висвітлення повсякденного життя дворянства та, зокрема, гувернерства як соціального явища. У результаті аналізу творів художньої літератури можна встановити, що гувернерство являло собою вияв масової культури дворянства та свідчило про індивідуалізацію його життя. Використання принципів інтелектуальної та культурної історії дозволило проаналізувати освітні практики дворянського стану, його ментальний та вербальний фонд.

Вивчення творів видатного письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка надає можливість крім уже зазначених напрямків, висвітлити і такі проблемні поля, як історія дитинства, гендерна історія, історія читання, визначивши читацькі уподобання представників різних станів та вікових груп. У творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка висвітлюються проблеми родинних стосунків: взаємин між старшим і молодшим поколінням, між чоловіком і дружиною, жіноча освіта, дозвілля, виховання. Автор викрив неучтво дворянства, його надмірне захоплення всім іноземним (французьким), забобонність, грубість, безкультур'я («Герой очаківських часів») [2]. Через персонажів Скворцова та Прісіньки («Шельменко-денщик») [15] письменник засудив «коверкання» французьких слів, іронічно змалював прагнення наслідувати іноземний стиль життя навіть в іменах («Евжені» у «Приїзджий із столиці, або метушня в повітовому місті») [12]. Автор показав ставлення до жіноцтва. Дружина пана Халявського, наприклад, остерігалася підпадати під «гарячу руку» своєму чоловікові, бо могла отримати стусанів [10]. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко намагався відповісти на запитання, як потрібно навчати дівчину: віддавати до модного пансіону чи привчати до раціонального ведення господарства. Становище жінки у сім'ї, питання жіночого ідеалу, необхідність жіночої освіти та її зміст висвітлені в багатьох творах видатного письменника.

Щодо історії читання, то у творах Г. Ф. Квітка-Основ'яненка перед нами проходить ціла галерея уподобань: дворяни читають газети, журнали, романи сучасних авторів. Камердинер зі «Званого вечора» [6] читає нянькам «Зелений корсет», Пазінька з «Українських дипломатів» [13] читає дуже багато, особливо сентиментальних романів і плаче над ними. Герой повісті «Знайомі незнайомці» Осип Гордійович шукає в книжковому магазині посібник з будівельної справи [7].

При вивченні творів Г. Ф. Квітка-Основ'яненка у якості історичного джерела перспективним напрямком дослідження є історія дитинства. Автор змалював виховання, ігри, одяг, різні щоденні практики дітей, засуджував байдужість батьків до їх виховання. У творі «Листи Лужицькому старцю» наведено приклад одного такого батька, що власних дітей не знав по імені. Їх йому зазвичай нагадувала няня [11, с. 329]. Із творів можна дізнатися про різні аспекти діяльності дворянської опіки. Десятирічний Петро Столбиков залишився сиротою. Спадкоємець багатого помістя довго поневірявся у злиднях, допоки не повернув свого господарства в дорослому віці [5].

Твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка можна використовувати у якості навчального посібника з історії педагогіки, бо тут наведені приклади різних форм організації навчання: школа дяка Тимофтія Книшевського, індивідуальне навчання учителя Ігнатія Галушкинського та вдови священика, суто домашнє навчання у батьків, навчання під керівництвом гувернерів. У всіх випадках автор висвітлив позитивні та негативні сторони навчального процесу, зокрема, поверховість та несистематичність початкової освіти, викликані відсутністю масової школи у першій половині XIX ст. Позитивною рисою автор вважав колективне навчання дітей та розвиток їх індивідуальних здібностей.

Історико-генетичний метод надав можливість створити цілісну картину тодішніх соціальних явищ: болючі розподіли маєтків та розмежування земель та угідь, конфлікти поколінь «батьки-діти», наявність чи відсутність духовної єдності між ними.

Освіту як засіб соціальної мобільності, а також правосуддя, письменник вважав головними засобами боротьби за полегшення життя народу. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко пропагував ідеї освіти, які, на думку письменника, полягають в оволодінні науками та застосуванні їх на державній службі. Освічені батьки повинні навчати власних дітей. У творах відображені негативні приклади освітніх практик, що дозволяло забезпечити батьків від фатальних помилок, що можуть трапитися при вихованні дітей.

У житті дворянства наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. відбувалися зміни. Найпомітнішими вони були в побуті. Змінювалися життєві пріоритети дворянства, і дилему «служити чи займатись господарством» дворяни вирішували на користь державної служби, для якої необхідною умовою було отримання освіти. У повсякденне життя дворянства проникали елементи іноземної культури, зокрема спілкування французькою мовою. Носії іноземної мови зустрічалися рідко. Франкомовні учителі, які самі недосконало володіли мовою, не давали достатніх знань. На побутовому рівні вживалися слова французького походження у викривленому вигляді.

Дворянство все більше опікувалося освітою своїх дітей. Слово «навчання» асоціювалося з турботами, бо підібрати гувернантку у відповідності до своїх запитів було складно. Ця професія містила в собі певні ризики як для господарів (брати незнайому людину в дім), так і для гувернантки (йти до незнайомих людей, можуть образити). Наявність гувернера свідчила про усвідомлення необхідності навчати дітей.

В оповіданні «Ярмарок» Кирило Іванович скаржився своїм знайомим, що не може підібрати гувернантки для трьох дочок-погодків: за дешеvu ціну – не дуже освічена й не хоче виховувати трьох дітей; інша – дуже молода й гарненька, вона вправилася б, але може стати звабою для старшого 20-річного сина [17, с.389].

Дівчину з твору «Ганнуся» почали навчати з 14 років французькій мові та музиці. Її батько написав служникові записку (перелік необхідних справ) такого змісту: «тканину для обивки меблів, нерозчинної гірчиці, круглу пухнасту модну шляпу, а також підібрати мадам або мамзель, іноземку, французьку, щоб могла навчати дівчину усьому, що сама знає. Щоб російською не розуміла ні слова, і не говорила. Шукати з новоприбулих: вони не служили в родині, не так дорого призначають ціну. Якщо вміє грати на клавіакодах, додати ще 50 руб.» [1, с.342]. Із переліку зрозуміло, що наймання гувернантки становило необхідний атрибут дворянського побуту.

У родину взяли виховательку, французьку 25 років, вдову, мадам Ламбо. Це була легковажна, метушлива, розпутна жінка. Виховання розпочалося із заборони молитися і дякувати батьків. Гувернантка виконувала всі примхи дівчини, балувала, не карала за погану поведінку, дозволяла байдикувати. Заохочувала дівчину до передражнювання та висміювання сусідів, гостей, навіть батьків [1, с.343]. Батьки, що не знали мови, не розуміли, що їх зневажають. Два роки такого педагогічного впливу дали результат – горду, гонористу, зухвалу дівчину, з якою не хотіли спілкуватися у світському товаристві. Інтриги гувернантки спонукали вихованку, спадкоємицю багатого поміщика, до таємного шлюбу з бідним офіцером, сином майстра із Ліфляндії. Сімейні трагедії призвели до втрати дитини, дівчинки Ганнусі, яка змалечку і до юнацького віку поневірялася в злиднях, допоки не зустрілася з матір'ю.

Пантилей Степанович, батько дівчини Настусі з твору «Хибні поняття», підшукав для доньки учительку – вдову священика, яка у себе вдома навчала «російській грамоті» дівчаток різних станів. За домовленістю зміст навчання визначався так: читання церковного та громадянського друку, письмо та арифметика [8, с. 337]. На думку батька «з такою наукою вона буде всюди годитися».

Із осудом Г. Ф. Квітка-Основ'яненко повідомив про ще одну виховательку. Петигорошкін, ще один герой із твору «Пан Халявський», мав три дочки. До молодшої дочки запросили «мамзель з іноземною мовою», дуже вередливу: «всім її задовольни». Зрозуміло, що ця гувернантка французького походження занадто емоційна та не дуже врівноважена [10, с. 289].

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко визначив такі негативні риси гувернерства: повна ізоляція дітей від батьків, відсутність контролю за діяльністю гувернерів, запопадливе ставлення до іноземних учителів та низький рівень їх моральних якостей порушували сімейний спокій та добробут. Запрошення гувернерів мало на меті навчити дітей іноземній мові. Зображуючи освітні практики дворянства, письменник визначає їх недоліки. Вони потрапляли в родину та висували свої певні умови, які господарі повинні були виконувати. Не мали педагогічної підготовки, претендували на комфортні умови життя та праці. У творах наводяться факти працевлаштування гувернерів за рекомендацією, характеризуються умови праці, помешкання, жалування.

У творі «Пан Халявський» зображено життя чотирьох поколінь дворянства: батьків Трохима, самого Трохима, його дітей та онуків [10]. Динаміка змін станових освітніх практик добре показана у цьому творі, де головний герой навчався у дяківській школі, у домашнього вчителя Ігнатія Галушкинського та в губернському училищі.

Трохим Халявський, який в дитинстві не мав схильності до навчання, у дорослому віці з певним осудом описував поведінку гувернерів, яких у його родині було декілька. Один із них знаходився при господині невідлучно, був її довіреною особою «він при ній, що часто буває» [10, с. 71]. Гувернер виконував обов'язки вихователя дітей, але посідав особливе місце у родині. За походженням маркіз, маючи нахил до виховання дітей, до вступу на посаду працював у декількох родинах. Цього вихователя господиня привезла із-за кордону, де лікувалася на водах [10, с. 195].

Незадоволений поведінкою гувернерів, Трохим Халявський навів ряд недоліків, що його дуже драгували: гувернери почували себе самовпевнено у сім'ях, вимагали задоволення усіх примх (цей чоловік пив чай тільки з алкоголем). Гувернер висловлював моральні сентенції, давав настанови, повчаючи всіх. За час перебування у родині виявляли й негативні особисті риси характеру, мали свої переваги й недоліки. Наприклад, Трохим Халявський дуже делікатно натякав про схильність вихователя до адюльтеру (господиня втрачала свідомість тільки тоді, коли поруч знаходився гувернер).

Дочки Трохима Халявського отримали освіту. Сам він про це говорить так: «Пазинька та Настенька, навчені за забаганкою дружини моєї іноземним діалектам». При батьках, які не розуміли французької, дівчата змовилися втекти з офіцерами [10, с. 104]

Трохим Халявський вважав, що гувернери нічому не вчать, бо нічого не знають, а викладають лише французьку мову [10, с. 195]. Гувернер дітей їхньої родини, який мав досвід виховання декількох юнаків, стверджував про необхідність загального інтелектуального розвитку молодих людей, що уможливило б вивчення ними будь-яких наук. Гувернери займалися колективним та індивідуальним навчанням. Колективне навчання відбувалося за зразком пансіону, що розміщувався або вдома у вчителя, або в будинку, у який його запросили. У цьому випадку навчалися не тільки діти господарів, а також діти родичів, сусідів та знайомих.

Представники дворянства вдавалися до організації спільного навчання дітей з економічних мотивів. У оповіданні «Окуляри» автор, який навчався з групою дітей, пояснив, що він «був у батька один. Щоб не обтяжувати себе клопотом і не піклуватися про пошуки вчителя» [9, с. 431]. У знайомого поміщика була домовленість з двома французами, «мусьє» та «мадам», що приїхали з Москви. Вони навчали окремо хлопчиків та дівчаток усього, «що самі знають» [9, с. 431]. Такий пансіон зібрав дванадцять дітей: троє дітей самого господаря та дев'ять зі сторони – усього навчалася сім дівчаток та п'ять хлопчиків. Наймаючи учителів, поміщик не вказав у договорі, скільки дітей будуть навчатися, тому організована справа

приносила прибуток – плата учителям становила 800 руб. за помешкання та харчування за рахунок господаря, кожен учень сплачував по 200 руб. Заняття відбувалися вранці та після обіду. Після їх закінчення діти гуляли в гаю. За описом автора зрозуміло, що навчання викликало у нього позитивні емоції: «у вільний час займалися хто чим хотів» [9, с. 431]. Хлопчик любив списувати тексти віршів із книг, йому ніхто не заважав займатися улюбленою справою. Отже, навчання було цікавим, у ньому не було суворості та примусу, чого так не люблять діти.

Ще один приклад колективного навчання дворянських дітей з твору «Українські дипломати». Поміщики Опецьковські запросили для дочки з Москви мадам, іноземку, мадам Torchon, за походженням росіянку. До початку педагогічної діяльності вона працювала в Москві у модному магазині одягу, де навчилася говорити французькою мовою, «пізнала світ та отримала освіту». Вийшла заміж за містера Torchon, й перебувала з ним в багатьох будинках, де той працював камердинером, гувернером, наставником, й, насамкінець, в далекому губернському місті він утримував чоловічий пансіон [13, с. 210]. П'ятнадцять років такого практичного життя навчили колишню Оленку так, що вона, овдовівши, вирішила присвятити себе освіті дівчат у провінції та відкрила пансіон. Вартість навчання становила 100 руб. з кожної вихованки, бажаючих виявилось багато.

Пан Шпак, сусід Опецьковських, прочитав в «Московських відомостях» статтю про користь виховання дівчат і вплив освічених жінок на суспільство [13, с. 210]. Це стало головним аргументом для влаштування їх дочки на навчання у пансіон. Мати незабаром забрала дочку з навчального закладу, бо такий рівень освіти їй не задовольняв. Навчальний заклад не встиг зіпсувати світлу душу дівчини. Пазинька привчилася багато читати. Вдома вона стала надійною помічницею матері, разом із нею опікувалася господарськими справами.

Одна з головних осіб твору «Приїзджий із столиці, або метушня в повітовому місті», Ейжені, протягом двох років навчалася у трьох пансіонах: мадам Вашер, мадам Гросваш і мадам Торшон. У цих навчальних закладах говорили лише французькою мовою [12, с. 33]. Колишня вихованка зазначала, що «мадами відвикли від своєї мови та не могли пояснювати» [12, с. 32]. Французька мова випускниці Катерининського інституту Анни Тихіноїта, вихованки, пансіону якісно дуже відрізнялися. «Ось плоди виховання вашерок, торшонок та їм подібних» [4, с. 96] – зреагував один із героїв на аморальну поведінку дівчини.

Г. Ф. Квітка-Основяненко прихильно ставився до навчання батьками своїх дітей. Наприклад, Наталя Миколаївна Столбикова сама навчала свого сина читати. Малий Петро добре навчався, багато вчив напам'ять віршів Сумарокова, Хераскова [5, с. 8]. У десять років залишився сиротою. Найближчою людиною для нього стала няня [5, с. 10].

Анна Миколаївна, героїня твору «Достовірний переказ», дочка відомого чиновника, отримала освіту вищу, ніж на той час вимагалось від дівчини її стану: вона не тільки читала, але й вміла писати [3, с. 583]. Виховуючи свого сина, Олексія, вона піклувалася не тільки вивчення мови та наук, а й підтримувала православну віру добрими справами [3, с. 584].

У творі «Розумні діти» зміст спілкування у родині полягав у формуванні у дітей моральних цінностей. «Навчальний час та прогулянка – це моє», – говорила мама своїм дітям Сонечці та Альоші, коли вони вирішили робити різні предмети, кошти від реалізації яких віддавати на користь бідним. Протягом усього дня діти мали тільки дві години вільного часу [14, с. 509].

У творах Г. Ф. Квітки-Основяненка показано, що безконтрольне втручання сторонніх людей у стосунки батьків і дітей може завдати великої шкоди [5, с. 209]. Анастасія Миколаївна, тітка Петра Столбикова, запросила для виховання та навчання своїх дітей француза з дружиною. Безпідставна цілковита довіра матері до іноземних педагогів мала фатальні наслідки. Гувернери цілодобового перебували при дітях, господиня виконувала усі їх примхи й забаганки. Вільне поводження, розкута поведінка виявлялися в ганебних вчинках дітей [5, с. 210]. Вони стали грубіянити матері, виявляти до неї неповагу, не віталися, не спілкувалися. Таку поведінку схвалювали вихователі, говорячи, що так поведуть себе

справжні французи. Коли діти подорослішали, вони не змінили свого ставлення до матері. Моральне знуцання стало основою їх поведінки: вони не слухали матір, насміхалися й зневажали її. У похилому віці жінка терпіла грубощі, прикрощі, за її словами, «померла б, чого діти завзято бажають» [5, с. 210].

Таким чином, для дослідника історії першої половини XIX ст. твори Г. Ф. Квіткі-Основ'яненка можуть слугувати об'єктивним фактологічним матеріалом для вивчення історії повсякдення, історії читання, історії освіти, історії дитинства, гендерної історії, напрямків, що розкривають ментальність, щоденні практики, життєві стратегії представників різних станів, зокрема дворянства.

Щодо історії освіти та висвітлення гувернерства як соціального явища, то у творах наведено широку характеристику їх діяльності. Насамперед подаються негативні характеристики діяльності гувернерів, що забезпечувала низьку якість освіти. На початковому рівні вони навчали дітей читати, писати, володіти французькою мовою – для спілкування між собою, для підтримки статусу і для відповідності моді. Ізоляція від батьків, поширення впливу чужої людини, занадто довірливе ставлення до сторонньої людини в домі продовжують список застережень для батьків. Автор наголошує на необхідності ретельного нагляду за діяльністю гувернерів. Неосвічені батьки не розуміли змісту навчання та були невибагливими до якості наданих освітніх послуг. Відсутність патріотичного виховання.

Діяльність гувернерів впливала на рівень культурно-освітнього середовища дворянства. Іноземні манери поведінки, французька мова набували поширення серед провінційної еліти. Для обговорення французьких романів потрібно було попередньо їх прочитати, а значить знати мову для світського спілкування.

Особисті риси гувернерів, відповідність їх поведінки морально-етичним нормам, відповідальне, сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків були визначальними чинниками у навчально-виховному процесі.

Література

1. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Ганнуся. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979, Т.2. – С. 330 – 374.
2. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Герой очаковских времен. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1981, Т.6. – С. 23 – 90.
3. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Достоверное предание. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1981, Т.6. – С. 583–612.
4. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Дворянские выборы. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1978, Т.1. – С. 97–154.
5. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.5. – С. 7–377.
6. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Званный вечер. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 443 – 468.
7. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Знакомые незнакомцы. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.5. – С. 378–392.
8. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Ложные понятия. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 321 – 363.
9. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Очки. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 429 – 442.
10. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявский. Зібрання творів у семи томах. К.: Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 7–197.
11. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Письма к Лужицкому Старцу. Зібрання творів у семи томах. К.: Наукова думка, 1979, Т.2. – С. 323 – 329.

12. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе Г. Ф. Зібрання творів у семи томах. – К. : Наукова думка, 1978, Т.1. С. 29–96.
13. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Украинский дипломаты. Зібрання творів у семи томах. – К. : Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 198 –290.
14. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Умные дети. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1981, Т.6. – С. 507–513.
15. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Шельменко-денщик. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979, Т.2. – С. 63 – 117.
16. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Фенюшка. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т. 5. – С. 393 – 417.
17. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Ярмарка.Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т. 4. – С. 364 – 428.

УДК 94(477):[63:061.2 «189/190»]

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-04

**THE “RUSSIAN GRAIN” AND AGRARIAN ORGANIZATIONS
IN THE EARLY XX CENTURY**

M. S. Lysenko

O.M.Beketov National University of Urban Economy in Kharkov
Maia.Lysenko@kname.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-4135-4345>

Метою статті є вивчення діяльності товариства «Русское зерно» з розвитку сільського господарства Російської імперії. Автором проаналізовано, що воно було засноване для підтримки аграрної реформи П.А.Століпін. «Русское зерно» мало більш практичну спрямованість у порівнянні з іншими сільськогосподарськими товариствами. Дослідником звертається увага на те, що основний напрямок роботи включав стажування селян за кордоном у зразкових господарствах. Товариство співпрацювало з іншими аграрними організаціями. Автором зроблена порівняльна характеристика діяльності об'єднання «Русское зерно» з Петербурзькими зборами сільських господарів і Північним сільськогосподарським товариством. У статті також вивчені взаємини з громадськими аграрними організаціями українських губерній. «Русское зерно» активно пропагувало ідею про запозичення корисного і необхідного зарубіжного досвіду. «Русское зерно» припинило своє існування з розпадом Російської імперії в 1917 році. Автором зроблено висновок про ефективність і перспективність діяльності даної аграрної організації.

Ключові слова: товариство «Русское зерно», Російська імперія, сільське господарство, аграрні організації, українські губернії.

Целью статьи является изучение деятельности общества «Русское зерно» по развитию сельского хозяйства Российской империи. Автором проанализировано, что оно было основано для поддержания аграрной реформы П.А.Столыпина. «Русское зерно» имело более практическую направленность по сравнению с другими сельскохозяйственными обществами. Исследователем обращается внимание на то, что основное направление работы включало стажировку крестьян за границей в образцовых хозяйствах. Автором сделана сравнительная характеристика деятельности объединения «Русское зерно» с Петербургским собранием сельских хозяев и Северным сельскохозяйственным обществом. В статье также изучены взаимоотношения с общественными аграрными организациями украинских губерний. «Русское зерно» активно пропагандировало идею о заимствовании полезного и необходимого зарубежного опыта. «Русское зерно» прекратило свое существование с распадом Российской империи в 1917 году. Автором сделан вывод о эффективности и перспективности деятельности данной аграрной организации.

Ключевые слова: общество «Русское зерно», Российская империя, сельское хозяйство, аграрные организации, украинские губернии.

The purpose of the article is to study the activities of the “Russian Grain” society on the development of agriculture in the Russian Empire. The author analyzed that it was founded to support the agrarian reform of P. A. Stolypin. “Russian Grain” had a more practical focus than other agricultural societies. It was provided with all possible assistance from the government and the heads of the agricultural department. The researcher draws attention to the fact that the main direction of work included training of peasants abroad in model farms. Landowners had an opportunity to improve their knowledge and practice. The company cooperated with other agrarian organizations. The author made a comparative description of the activities of the association

“Russian Grain” with the Petersburg Assembly of Rural Owners and the Northern Agricultural Society. The article also explored the relationship with the public agrarian organizations of the Ukrainian provinces. The “Russian Grain” actively propagated the idea of borrowing useful and necessary foreign experience. The society had far-reaching plans. However, the situation was complicated by the consequences of the events of 1905-1907, the instability of the economy. The “Russian Grain” ceased to exist with the collapse of the Russian Empire in 1917. The author made a conclusion about the effectiveness and prospects of the activity of this agrarian organization.

Key words: *the “Russian Grain” society, Russian Empire, agriculture, agrarian organizations, Ukrainian provinces.*

The history of public organizations that acted in the interests of agrarian development of different regions of the Russian Empire has not been sufficiently studied in historical science. In historical studies there are scattered individual references to the actions of certain associations or individual representatives of them [2, 3, 5, 9, 12]. One of the little studied is the experience of the “Russian Grain” society and its impact on the upswing of peasant farms.

In connection with the foregoing, the purpose of this article is to consider the emergence, program and theoretical attitudes, as well as the activities of the above-named society, its place in the system of other public organizations working in the field of agrarian transformations of the early XX century. The territorial framework covers the European part of the Russian Empire, chronological - the time of the existence of the “Russian Grain” society from 1908 to 1917.

The sources for our study are the documents of the Russian State Historical Archive (St. Petersburg). These funds are F.398 The department of Agriculture, F.403 The Society “Russian Grain”, F.448 Northern Agricultural Society, F.1571 Krivoshein Alexander, most of which is introduced for the first time in scientific circulation. Among the published sources, it is necessary to note the reports of agricultural societies, explanatory notes of their activities [1, 4, 6–8,11].

In the beginning of the XX century the public thought of Russia continued to seek effective ways to solve the agrarian question. The situation was complicated by the events of 1905-1907. Among the various organizations that contributed to the implementation of agrarian reforms in the country, it is necessary to note the agricultural societies. In the indicated period, they were massively opened throughout the country, including in the Ukrainian provinces. These were public associations engaged in educational and practical work. State and public figures sought the best form of such organizations for important transformations in the agrarian sector. One such company was the “Russian Grain”, founded on the initiative of P. A. Stolypin and with the support of A. V. Krivoshein. The strategic goal of this association was to promote the Stolypin agrarian reform by borrowing foreign experience. The name “Russian Grain” can be considered conditional, because the work was carried out in various areas of agriculture.

The “Russian Grain” society was established in 1908 (the charter was approved on September 2) under the chairmanship of P. A. Stolypin in order to promote the rise of agriculture. To fulfill its task, the society sent peasants abroad, as well as exemplary farms of the Russian Empire for practical study on the site of cultural management of agriculture and related crafts. Originally it was under the jurisdiction of the St. Petersburg mayor. In 1913, it was transferred to the Main Administration of Land Management and Agriculture. The first meeting of the founding members was held on November 9, 1908. The management bodies were the Council, the General Meeting and the Audit Commission. At its organization 52 permanent and temporary commissions were established. After the death of P. A. Stolypin, the “Russian Grain” was under the auspices of the head of the agricultural department A. V. Krivoshein. In 1913, the society joined the All-Russian Agricultural Chamber. In 1917, in connection with the change of the state system in Russia, it ceased its activity [14, f.1571, op.1, spr.52, ark.40].

The "Explanatory Note" noted that "the Society aims to promote, primarily to young people, the acquisition of knowledge and the study of cultural practices in the field of agriculture, agricultural crafts and crafts by providing them with places of pupils or workers from the owners of practitioners both in Russia and abroad" [6, P.1]. According to the members of the "Russian Grain" society, the current system of public education, upbringing and practical training in Russia required a radical change, or at least a substantial addition. In the opinion of the authors of the document, at the beginning of the XX century, all the activities of both the government and private institutions were directed primarily toward the elimination of scarcity of lands, strip farming, various financial, economic and other upheavals, as well as the mental development of the people with the help of schools and books. The members of the "Russian Grain" society, however, believed that apart from what has been said, it is extremely necessary to take care mainly of the purely practical education of the masses, the fostering of love for work, diligence and accuracy in them, and especially by accustoming them in a visual way to the newest cultural methods of agriculture". All this could be learned only in one school - the school of life. This school is more difficult than the ordinary one: therefore, for the reasonable and successful passage of its large population, it requires even more intensive efforts of the intellectuals and friendly support of the people themselves. The "Russian grain" takes the initiative in this great cause and expects from all citizens of the state extensive moral and material assistance" [6, P. 2].

At first, the "Russian Grain" set itself the immediate tasks. On the one hand, it was a search for owners with an exemplary cultural economy. On the other hand, the task was to choose capable young men who are striving to improve in this or that branch of labor. In every given case, the society ascertained detailed conditions for the placement of the selected young men as pupils or workers of the locality where the specialty chosen by the youngest flourished and where the most suitable climatic, soil and other living conditions were most favorable. After sending their pupils to their places, the society followed faithfully for their successes and facilitated their return to their homeland.

Already at the very beginning, support groups or individual clubs were formed (in accordance with paragraph 28 of the charter of the "Russian Grain" Society) in London, Paris, Copenhagen, Stockholm, Prague, Budapest, Lublin, Zagreb, and in some provincial and district cities of Russia. The founders of the organization hoped that in the future such branches would open in a number of cities of the Russian Empire [14, f. 398, op. 74, spr. 36, ark. 9].

Russian peasants annually went to practice and study tours (excursions) to Moravia, Denmark, the Baltic States and other countries. In 1911, nine people from the Valkovsky and Zmiev districts of the Kharkov province went to an excursion abroad [14, f. 403, op.1, spr. 12, ark. 21]. In 1914, 11 people were sent from Kharkov province and 14 people from Kherson. Most of the peasants were between the ages of 30 and 50. The main expenses for practice and training abroad were borne by the state. The total cost of an excursion to the Moravia and Bohemia for 10-12 days per person was 4545 rubles. For interns, the trip cost 87 rubles for everyone [7, P. 19]. Documents were issued with the assistance of the "Russian Grain" society. The cost of the internship depended on the country, duration of stay, living and nourishment conditions, travel, as well as the internship program itself. The foreign passport was issued quite quickly, as for the bureaucratic structures of the Russian Empire (from several days to a month). For those interns who traveled abroad through St. Petersburg, the capital tours were organized, including the Winter Palace. A special benevolent attitude to society was shown by A. V. Krivoshein, the chief governor of agriculture and land management.

During the excursion to the Moravia, Bohemia and Germany, peasants got acquainted with exemplary farms, agricultural schools, museums, laboratories and a dairy school. Much was held on personal ties, friendship and mutually beneficial cooperation. Special thanks to the representatives of the "Russian Grain" expressed to the chief guardian of the agricultural societies of Moravia, professor Y. A. Psot, who "born the whole weight of excursions on his shoulders" [14, f.403, op. 1, spr. 12, ark. 23]. The peasants, especially in large groups, were accompanied on a tour by

specialists. For example, agronomists of the Poltava province I. V. Lebedev and Kharkov – V. A. Yablonovsky [7, P. 18].

In general, the “Russian Grain” maintained close relations with local agrarian organizations, including the Ukrainian provinces. Over time, the number of trainees was planned to increase. This interaction took place in several forms. Agricultural societies were looking for peasants who wanted to take internships abroad, engaged in “advertising” this society in the province. Their goals coincided, because both organizations hoped for a result - changes in the consciousness of landowners. A weak place in the program of agrarian societies was small landownership. However, agricultural associations have retained the desire to work with peasant farms. The landlord savings were by then more advanced. In most cases, the latter could themselves, without significant government assistance, innovate. Psychologically and socially large farmers were ready for change. They could study foreign experience on their own. The rise of the middle, and especially of small peasant landownership, according to the plans of the founders of the "Russian Grain" society, was to create a revolution in agriculture, improve the skills of the agricultural population.

As the documents show, for all the time of “cultural exchanges” there was only one unfortunate incident. The peasant who came to Germany learned from his mentor-manager that he would still have to work on the farm as a pupil. The frightened “disciple” quickly folded things and returned home. Verily, the organizer of the trip punished lazy one with punitive sanctions. After all, labor in the farm was as valuable experience as excursions.

The reaction of the peasants was interesting to the possibility of overseas business trips and trips themselves. They agreed to these exchanges with caution, but after the return they “got inspired” with new ideas and tried to introduce what they saw abroad on their farms.

The situation changed after the outbreak of the First World War. Those peasants who, by the beginning of the war, were in Europe and the Baltic provinces, made various decisions regarding the continuation of their familiarization activities. Some of them even wanted to stay, for example, in the Moravia and Bohemia. Others through the Russian Embassy persistently tried to return to their families to their homeland [14, f. 398, op. 76, spr. 10, ark. 68].

One of the specific aspects of the work of the society was the work to assist interned interns and their families in Germany. In 1916, there were 62 interned interns. By the holidays they were sent gifts: tea, cigarettes, crackers. Agricultural department issued a benefit of 60 rubles per year, they were sent quarterly to an adult for 15 rubles. Rations were sent to the amount of 2,5 rubles per adult and 1,5 rubles per child for month [14, f.403,op.2,spr.13,ark.1,4].

As the archive materials show, the “Russian Grain” society hoped to continue work in the post-war period. So, already in 1916 an agreement was reached to send peasant trainees to the UK for training in the pig industry (in 1917). These plans were not implemented.

We must emphasize that the “Russian Grain” society differed from other agricultural associations, for example, the Petersburg Assembly of Rural Owners and the Northern Agricultural Society.

Thus, the very idea of organizing the «Petersburg Assembly of Rural Owners» (1864-1917) was borrowed from the experience of Europe, primarily Britain. For a long time, the Smithfield and Central Farmers' Agricultural Clubs successfully operated. Russia at that time had not got such an association, which had the features of a daily open club (from time to time gathering for business and scientific discussions). The agricultural department, when considering the issue of opening a new society, put only one condition: it should be called not a club, but an assembly. The Charter of the Society was signed by Alexander the II in 1863, but the factual activity began in the following one.

There were 55 people in the list of the assembly founders. V. I. Veshnyakov, B. A. Golitsyn, A. P. Zablotsky and others were among them. They were representatives of the local nobility, who lived in St. Petersburg. Many of the founders, occupied important positions in the administration, were scientists, banking and publishing. In the first years of its existence, the assembly had more than 600 members. In 1867, their number decreased to 400 people. Despite the fact that the wits

called the organization "potato club", the work was carried out not only among local landowners but also at the all-Russian level. Many members lived in St. Petersburg for official work or business. Therefore, when discussing any issues, the participants in the discussion referred to the conditions and practice of farming in virtually all areas of the country. And the problems were various, and had great importance. The meetings were convened only in the winter.

The Petersburg meeting of the rural masters carried out theoretical and practical work. The first was the description of various localities of the country in their natural-historical and agricultural aspects. In 1864, a large number of those present gathered a report of the entrepreneur V. A. Poletika (publisher of the «Birzhevyye vedomosti»), who raised the question "Is Russia an agricultural state?" The following year he also made a report on the importance of the railway in the development of Russian agriculture [10, P.9].

Practical activities of the St. Petersburg meeting of farmers were modest. In 1865, the joint-stock company «Rabotnik» was established on the initiative of N. V. Cherneyev. It had offices abroad, sold agricultural equipment and machines to the landlords. A scholarship was established for the training of agronomists. In November 1867, at his initiative, a congress was held, at which the question of agrarian education was discussed. The congress was attended by representatives of science and agricultural societies. For practical lessons, it can also be attributed the awarding of the winners of agricultural testing competitions (for example, I. M. Gedeonov), the publication of popular agricultural literature. On the whole, it must be stressed that the problems of the meetings tended to gradually shift from broad themes to narrow ones. These adjustments were made by life itself, which requires the interaction of science and practice. Meetings of 1902-1905 had on the agenda mainly special agro- technical topics.

Thus, in comparison with the "Russian grain", the Petersburg meeting of rural masters was elitist. For a long time, the admission to society was limited. Membership in this organization was used for patronage, acquaintance and networking. Participants in the St. Petersburg Assembly of Rural Owners were engaged in leisure activities, including board games and banquets. Already at the turn of the century, the nature of the work of this society began to change gradually. In general, the evaluation of the activities of this club is contradictory. Thus, these two societies had the same goals, but different forms of work, and both contributed to the progress of the country's agriculture.

The Northern Agricultural Society was a brilliant example of a "classical" agricultural society (1880-1924). It did not have the status of the All-Russian. However, the scale of its activities could be attributed to regional or provincial. The association served 16 provinces of the north of Russia [14, f.448, op. 1, spr. 305, ark. 66]. The "office" of the Northern Society was also located in the capital. This facilitated the work on the coordination of actions with the agricultural department, gave close contacts between the employees of both organizations guaranteed timely and sufficient income of financial resources. In general, the society was more democratic in its composition. Although its members consisted mainly of large and medium-sized landowners, independently operating their own economy and existing at the expense of profits from agricultural production. Covering a wide range of issues (agriculture, livestock, experimental and forestry crafts, etc.), the Northern Society was comparable to most of the "average" agrarian organizations of the country, including in the Ukrainian provinces. Compared with it, the society «Russian Grain» had a narrow focus. It preferred not quantity, but quality worked for the future. And on the whole, serious government support gave tangible results. If the "Russian Grain" was the "brainchild" of P. A. Stolypin and A. V. Krivoshein, then the Northern Society relied on broader sections of the rural intelligentsia, scientists, officials and landowners.

The Northern Agricultural Society existed for more than 40 years as a large cultural and educational organization. The main task of its activity is measures to improve agriculture. It worked during the NEP. The Bolsheviks used the specialists of this association to raise the country's agrarian sector (in other conditions and other methods).

Thus, the comparative characteristics of the activities of the company "Russian Grain" with the Petersburg Assembly of Rural Owners and the Northern Agricultural Society testifies that the

“Russian Grain” first of all concentrated its efforts on actively propagating the idea of borrowing useful and necessary foreign experience. Thanks to his activities, including in the Ukrainian provinces, in the first place, peasants had the opportunity to improve their knowledge and practice. From the Ukrainian provinces, the most active participants were the representatives of the Kharkov and Kherson provinces. The documents of the company confirm that it had far-reaching plans, seeking to deploy work for a long-term perspective. The results of its activities achieved in the prewar period were promising. In our opinion, it was the events of 1914–1917 did not allow the society to turn into one of the “weighty players” of agrarian transformations.

References

1. Агрономическая помощь в России /Под ред. В. В. Морачевского. – Пг.: Тип.В.Ф.Киршбаума, 1914 – 434 с.
2. Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XII – начала XX ст. – 1975 – С.207–216.
3. Ермолов А. С. Сельскохозяйственные вопросы / А. С. Ермолов // Русское обозрение.– 1892. – Т.3. – С.642–676.
4. 50–летие Петербургского собрания сельских хозяев (1864–1914 гг.). – СПб.: Тип.Якорь, 1914. – 324 с.
5. Лохтин П. Состояние сельского хозяйства России сравнительно с другими странами. Итоги к XX столетию / П. Лохтин. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1901 – 292 с.
6. Общество «Русское зерно»: краткая объяснительная записка. – Пермь: Тип. губ. правления, 1910 – 97 с.
7. Отчет о деятельности общества «Русское зерно» за 1914 год. – Пг.: Изд-ние МЗ, 1915 – 82 с.
8. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным за 1915 год /Под ред. В.В.Морачевского. – Пг.: Тип.В.Ф.Киршбаума, 1916 – 885 с.
9. Чернуха В. Т. Петербургское собрание сельских хозяев / В. Т. Чернуха // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1985. – Т. XVII – С.201–214.
10. Отчет о деятельности Петербургского собрания сельских хозяев за 1910/1911 гг. – СПб.: Тип.Якорь, 1911 –184 с.
11. Отчет Харьковского общества сельского хозяйства за 1912/1913 гг. – Харьков: Тип. губ. земства, 1914. –192 с.
12. Щербатов А. Г. Значение и задачи сельскохозяйственных обществ – М.: Тип. А. А. Левенсон, 1898 – 12 с.
13. Щербатов А. Г. Сельскохозяйственные общества – М.: Тип. А. А. Левенсон, 1894 – 13 с.
14. Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург).

УДК 94(477)«192»(045)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-05

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМ ЗЕМЛЕРОБСТВА В ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАДАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

В. В. Калініченко

Харківська державна академія культури

slaventii_75@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8857-265>

Розглянуто питання щодо систем землеробства в доколгоспному селі Наддніпрянської України в 1920-х роках. Досліджено різновиди систем землеробства, простежена їх еволюція в земельних громадах. З'ясовано, що земельні громади мали потенціал щодо поліпшення селянської агрокультури та збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: сільське господарство, селяни, земля, земельна громада.

Рассмотрены вопросы систем земледелия в доколхозной деревне Надднепровской Украины в 1920-х годах. Исследованы разновидности систем земледелия, прослежена их эволюция в земельных обществах. Выявлено, что земельные общества имели потенциал по улучшению крестьянской агрокультуры и увеличение объемов сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьяне, земля, земельное общество.

The problems of farming systems in the pre-kolkhoz village of Naddnipryanshina in the 1920s are considered. Varieties of farming systems are investigated and their evolution in land communities is traced. It was revealed that the land communities had the potential to improve peasant agriculture and increase the volume of agricultural production.

Keywords: agriculture, peasants, land, land community.

Земельна громада (далі земгромада) – поземельно-господарський і соціальний інститут у доколгоспному селі Наддніпрянської України, мала право організовувати спільні господарські заходи, встановлювати обов'язкові правила для всіх господарств у царині використання земель громади. Наприкінці 1990-х – початку ХХІ ст. діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі досліджували І.Є. Громенко, В.В. Анісімов, І.В. Кривко, В.В. Бойко [7, с. 31–34]. В. В. Калініченко намагається здійснити комплексне дослідження інституту земельної громади [7].

Сільськогосподарські завдання покладалися на земельну громаду державою та статутом [5, ст. 10, 48, 52, 59, 61, 62; 16, ф. 27, оп. 7, спр. 22, арк. 35–36]. Це надавало земельній громаді значних можливостей у царині селянського рільництва [2, с. 122]. Як зазначалося в матеріалах земельної наради Луганської округи 16 листопада 1926 р., «земельна громада є завершений зразок господарсько-правової організації..., що правочинна здійснювати низку господарських заходів... Діяльність земельної громади у ділянці господарської організації земельної території є першочерговою» [15, ф. Р-243, оп. 1, спр. 528, арк. 33]. У резолюції Всеукраїнської земельної наради по доповіді наркома земельних справ С.К. Луценка 21 березня 1927 р. зазначалося: «Доба розподілу землі закінчилася. Основні функції земельної громади змінюються в напрямку виробничо-господарських завдань з низкою агрокультурних

функцій» [16, ф. 27, оп. 8, спр. 1400, арк. 8]. На загальних зборах земельної громади мали приймати обов'язкові для всіх дворів ухвали про проведення агрокультурних заходів [3, ст. 33].

Рільництво – головна галузь сільського господарства Наддніпрянської України. Земельна громада, як поземельне об'єднання селянських господарств, брала активну участь у цій важливій для селян ділянці роботи. Сільськогосподарські завдання земельної громади почасти покладалися на громаду державою, почасти визначалися самою громадою в її статуті [5, ст. 10, 48, 52, 59, 61, 62; 8, с. 9–11; 16, ф. 27, оп. 7, спр. 22, арк. 35–36]. Земельні громади у 1920-х рр. активно втручалися безпосередньо в процес сільськогосподарського виробництва з метою запобігання виснаженню селянських ґрунтів і пристосування селянських господарств до вимог агрокультури. Вивчення ролі земельної громади в селянському рільництві потрібно розпочинати з аналізу системи землеробства й агрокультури селянського поля.

Система землеробства – історично визначений спосіб установлення співвідношення між заходами і засобами використання земельних, рослинних, агрокліматичних принципів, правил, прийомів, заходів організаційно-економічного, агротехнічного, меліоративного характеру, із використанням землі на певній території та землевпорядкуванням для виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення і підвищення родючості ґрунту за наявних кліматичних умов. У сучасному світі одночасно в різних регіонах функціонує велика кількість систем землеробства. Система землеробства вміщує сукупність систем організації території і здійснення виробничого процесу вирощування рослинної продукції за такими провідними ланками, як сівозміна, система обробітку ґрунту, система удобрення, захисту рослин, система насінництва, система машин і знарядь та ін. Системи землеробства змінювалися залежно від розвитку продуктивних сил. Сучасні дослідники виділяють такі системи землеробства: примітивна (перелогова та підсічна), екстенсивна (трипільна, травопільна, зерново-трав'яна), інтенсивна (плодозмінна, паро-просапна, зерново-просапна, просапна) [4, с. 384].

Отже, системи землеробства відрізняються одна від одної інтенсивністю використання земельних угідь, що проявляється в таких зовнішніх організаційних ознаках господарства, як характер використання ріллі (пар, толока, переліг, посіви) і розподіл посівної площі між різними культурами (озимі та ярові зернові, просапні, сіяні трави тощо). На практиці ж організаційні ознаки переплітаються в різних комбінаціях, тому виділяти в чистому вигляді ту або іншу систему землеробства складно.

Ця обставина і викликала розбіжності в системах класифікації. У XIX – на початку XX ст. у селянських господарствах панувало класичне трипільля для вирощування виключно зернових культур. На коренеплідні, технічні культури відводили окрему частину поля, розташовану в безпосередній близькості до осель. На Київщині, зокрема, все орне поле ділилось на три частини з такою умовою, що парове поле («толока») залишалось для громадського випасу худоби. Аналогічний спосіб користування орними площами був на Черкащині, Кіровоградщині та в інших регіонах. Здебільшого в тому чи іншому селі чи в певному регіоні з подібними природно-кліматичними умовами переважала якась одна сівозміна парової системи землеробства. Так, на Полтавщині в 1900 р. зафіксовано 66% селянських господарств з трипільною і 20% – з однопільною системою [4, с. 389]. У 1920-х рр. стало поширеним у земельних громадах Наддніпрянської України таке явище, як рябопільля. Суть його полягає в тому, що селяни рік у рік на тих самих площах сіяли зернові без певної сівозміни, без парового клину, по стерні. Серед дослідників немає єдиної точки зору про виникнення рябопільля й до якої системи землеробства належить такий спосіб використання ріллі (одні дослідники вважали, що рябопільля виникло з трипільля через поступове скорочення парового клину, інші – дотримувалися точки зору, що рябопільля – це нащадок перелогової системи [13]).

На нашу думку, рябопільля в різних регіонах Наддніпрянської України виникло на основі різних систем землеробства. На Поліссі воно виникло поступово з підсічної системи; у

Лісостепу – внаслідок зменшення питомої ваги пару при трипільлі. Оскільки пар у селянському господарстві при трипільлі відігравав роль пасовиська для худоби (толоки), то селяни називали такий процес скорочення площі пару «ламання толоки». Ламання толоки в земельних громадах Наддніпрянської України було поширеним явищем у 1920-х рр. У Степу рябопільля виникло в ході розорювання перелогів. У земельних громадах багатоземельних південно-східних округ Наддніпрянської України цей процес ще не завершився в 1920-х рр.

Таким чином, рябопільля походить від різних систем землеробства, а тому його можна виокремити в самостійну систему. У тих земельних громадах Степу, де зберігалися у великій кількості перелоги, а процес переходу до рябопільля не завершився, слід виділити систему, перехідну від перелогової до рябопільної. Водночас, і при трипільлі, і при рябопільлі в земельних громадах сіяли просапні культури й трави, що витісняли толоку і зернові, реформуючи старі системи в напрямі поліпшеної просапної або травопільної систем землеробства. Тому пропонуємо для аналізу еволюції систем землеробства в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. таку класифікацію: перехідну від перелогової до рябопільної систему; рябопільну систему; парову трипільну систему; поліпшену просапну систему; поліпшену травопільну систему.

Перехідна від перелогової до рябопільної системи землеробства характеризується тим, що при ній не менше 10–15% ріллі було під багатолітніми перелогами, які або косили, або використовували як толоку. Решту ріллі щороку орали й засіювали, зазвичай, зерновими культурами, до повного виснаження землі. Потім ділянку закидали, вона поступово заростала травою, а натомість розорювали переліг.

При рябопільлі всю землю засіювали без певного чергування культур. Але в такому чистому вигляді рябопільля в земельних громадах у 1920-х рр. майже не збереглося. Щоб підтримувати родючість ґрунту і мати пасовисько для худоби, земельні громади Наддніпрянської України все ж залишали до 15% ріллі під толокою.

При паровій трипільній системі всю землю розорювали щороку, але частину земельні громади залишали під паром (толокою), а решту засіювали. Згідно з класичним трипільлям треба було, щоб під паром перебувало не менше 1/3 ріллі. Але на практиці класичне трипільля в земельних громадах зустрічалося рідко. Зазвичай, селяни мали під паром 15–30% ріллі. У тих громадах, де пару було менше 15%, трипільля перетворювалося на рябопільля.

Ознака поліпшеної просапної або травопільної системи – це наявність обов'язкового просапного або трав'яного клину в сівозміні, – не менше 25% ріллі [7, с. 206].

Користуючись наведеними ознаками, простежимо еволюцію систем землеробства в земельних громадах Наддніпрянської України у 1917–1930 рр. Залежно від ознак, за якими можна було встановити наявність певної системи землеробства, НКЗС УСРР поділив територію республіки на сім сільськогосподарських районів [9, с. 8–10]. Але на Волинському Поліссі (Коростенська округа) був виявлений у земельних громадах район рябопільля, не зафіксований спеціалістами Наркомзему, тому довелось І-й район, за класифікацією Наркомзему, поділити на два підрайони – І-а та І-б, щоб зберегти ту нумерацію районів, котра набула поширення в джерелах і спеціальній літературі, і не викликати непорозумінь [7, с. 207].

Таким чином, у 1917–1930 рр. у Наддніпрянській Україні були виділені такі сільськогосподарські райони: І-а – Поліський правобережний паровий; І-б – Поліський правобережний рябопільний; II – Поліський лівобережний паровий; III – Правобережний лісостеповий паровий; IV – Лівобережний лісостеповий паровий; V – Лівобережний лісостеповий рябопільний; VI – Степовий рябопільний; VII – Степовий перехідний від перелогового до рябопільного. У районах І-а, II, III, IV переважала парова трипільна система рільництва. Станом на 1916 р., вона охоплювала 34% селянських земель у Наддніпрянській Україні [7, с. 208]. Рябопільна система рільництва станом на 1916 р. охоплювала 40,3% селянських земель, передусім в районах І-б, V, VI [9, с. 9–10; 12, с. 160–261]. Перехідна від

перелогового до рябопільного система охоплювала в 1916 р. 25,7% площі селянських земель і переважала в земельних громадах Катеринославської губернії (VII район) [7, с. 208].

Попит на цукровий буряк, картоплю, коноплі, льон, хміль, продукти тваринництва в умовах ринкової економіки змушував селян ламати толоку, заводити просапні культури, сіяні трави. Так, у надрах трипілля і рябопільля з'явилися умови для появи нових поліпшених систем землеробства, поки що у вигляді елементів, а не панівної системи. Найбільший прогрес у цій справі спостерігався в земельних громадах III-го Правобережного лісостепового району, де просапні займали 12,7% селянських посівів. Тут були розміщені у великій кількості цукрові заводи, і селяни, маючи постійний і стабільний збут, сіяли цукровий буряк. Але питома вага просапних культур ще не була великою, що не дозволило оформити в сівозміні четвертий просапний клин. Сіяні трави теж посідали скромне місце в посівах й у жодній громаді не перевищували 5% посівних площ, що означало зародковий стан травосіяння в селянських господарствах [12, с. 160–261].

За 1917–1922 рр. у землеробстві в Наддніпрянській Україні сталися негативні зміни. Так, у сільськогосподарських районах I-а, II, III, IV питома вага трипілля зросла з 34% у 1916 р. до 42% у 1922 р. [7, с. 209] Причиною такого стану став загальний занепад сільського господарства, викликаний громадянською війною та політикою «воєнного комунізму». У тих громадах, де до 1917 р. селяни скорочували площу толоки і збільшували посіви, у 1917–1921 рр. спостерігався зворотний процес, що і призвело до поширення трипілля. Порівняння даних за 1916 р. і 1921–1922 рр. ілюструє, що в земельних громадах сільськогосподарського району I-б (Поліський рябопільний район) питома вага просапного клину дещо збільшилася за рахунок збільшення площі під картоплею [7, с. 523–524]. Це і не дивно, оскільки на півночі Волинського Полісся селяни в дореволюційний час завжди прикупували хліб в інших районах, бо власного хліба не вистачало і до Різдва. А оскільки в умовах громадянської війни і політики «воєнного комунізму» не можна було вільно купити хліба, то селяни розширювали площі під іншою продовольчою культурою – картоплею, яка добре родила на піскуватих ґрунтах Полісся. У III-му Правобережному лісостеповому районі, навпаки, питома вага під просапними культурами в громадах за 1917–1921 рр. зменшилася. І це явище не випадкове, оскільки занепадала цукрова промисловість і в громадах різко скоротилися площі під головною просапною культурою в цьому районі – цукровим буряком. У IV–VII районах за 1917–1921 рр. площа під просапними культурами в громадах збільшилася, особливо в Степу. Але це явище теж ніяк не свідчить про зрушення в напрямку поліпшених систем землеробства. Селяни навесні 1921 р. збільшили посіви посухостійких культур – соняшника і кукурудзи у зв'язку із посухою. Структура ріллі в громадах теж свідчить, що райони I-а, II, III, IV залишалися трипільними. У цих районах пар і толока в громадах становили 23,3–31% ріллі, що є однією з характерних ознак трипілля. Окрім того, озимі посіви в громадах займали до 1/2 посівної площі, як це завжди буває при трипільлі (інша половина – ярові посіви). Громади в районах I-б, V, VI залишалися типово рябопільними. Толоки та пару там було лише 8,8–14,2% ріллі, а зернові становили 83,6–93,3% площі посівів, що характерно для рябопільля. Громади в VII районі залишалися з перехідною від перелогової до рябопільної системи, на що вказує підвищений відсоток перелогів порівняно з іншими районами. Частину перелогів VII району селяни не косили, а використовували як толоку, тому під час обстеження 1922 р. їх зарахували до розряду «пар і толока» [7, с. 210].

Отже, у буремні 1917–1922 рр. селяни розширили екстенсивні системи землеробства, а прогресивні тенденції, що спостерігалися в селянських господарствах у попередні роки, припинилися [7, с. 523–524].

У роки непу відродилися прогресивні тенденції в землеробстві – екстенсивні системи в земельних громадах почали поступово витіснятися інтенсивними. Площа, зайнята трипіллям, скорочувалася. Якщо в 1921–1922 рр. вона складала 42% сільськогосподарських площ земельних громад Наддніпрянської України, то в 1926 р. – 38,4%. За ці роки в громадах

збільшилася площа під просапними культурами: на Поліссі, у першу чергу, під картоплею; у Лісостепу – під цукровим буряком; у Степу – під соняшником і кукурудзою. Особливо великий лан під просапними культурами був у III Правобережному лісостеповому районі. Там просапні займали в 1926 р. 17,8% площ, проти 12% у 1921 р. і 12,7% у 1916 р. [7, с. 210] Таким чином, трипілья в земельних громадах поступово замінювалося поліпшеною просапною системою землеробства. Помітно, що в районах, зі стабільним збутом просапних культур цей процес відбувався швидше. Селяни в земельних громадах не тільки досягли дореволюційного рівня агрокультури, але й до кінця 1920-х рр. перевищили його [7, с. 523, 525]. Так, дані за 1929 р. свідчать, що площа під просапними культурами становила в земельних громадах районів I-а, I-б, II (Полісся) 12,2–12,8% посівів проти 6,8–8,7% у 1916 р.; у земельних громадах IV–V районів (Лівобережжя) 10,5–16,9% проти 5,1–7,3% у 1916 р.; у III Правобережному лісостеповому районі площа просапних у земельних громадах в 1929 р. становила 18,2% проти 12,7% у 1916 р.; у земельних громадах VI–VII районів (Степ) площа просапних становила в 1929 р. 19,6–27,3% проти 9,6–11,1% у 1916 р. Питома вага сіяних трав у земельних громадах теж помітно збільшилася: в I–III районах з 0,1–2,2% у 1916 р. до 2,6–9,7% у 1929 р.; у IV–V районах з 2,9–4,2% у 1916 р. до 4,0–5,7% у 1929 р.; у III районі з 2,0% у 1916 р. до 6,3% у 1929 р. Частка просапних культур у VI районі становила в 1929 р. 27,3% посівних площ, що свідчило про фактичний перехід земельних громад цього району від екстенсивного рябopilля до поліпшеної системи землеробства. Земельні громади III району, де питома вага просапних культур та сіяних трав становила в 1929 р. 24,5% і IV району, де відповідні показники в тому ж році становили 20,9% були напередодні переходу до поліпшених систем землеробства. У 1920-х рр. помітно зменшувалась частка трипілья: незайнятий пар і однолітні толоки серед ріллі в 1929 р. в жодному з районів трипілья не становили однієї третини орної землі, як це повинно бути при класичному трипільлі. Найбільшу частку пар і однолітня толока становили в II районі – 24,6%. Уже в IV районі пару та толоки було тільки 19% ріллі, в III районі I-а – 16,6%. Отже, парова трипільна система в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. зазнала значної ерозії, завдяки чому набувала поширення поліпшена просапна система, що охоплювала в 1929 р. 37% сільськогосподарських площ земельних громад [7, с. 211].

Отже, у 1920-х рр. в системах землеробства й агрокультури в земельних громадах Наддніпрянської України відбулися позитивні зміни. Відсталі системи землеробства поступово витіснялись поліпшеними системами. Чорні, чисті пари, зайняті пари в земельних громадах у 1920-х рр. поступово витісняли відсталу толоку і зернове безпар'я. Громади збільшували площі злуценої стерні, розширювали оранку на зяб, угноювали все більше ріллі. Однак брак тягла, відставання землевпорядження, переділи землі (особливо в громадах з общинною формою землекористування), нестача насіння сіяних трав, проблеми з ринком збуту просапних культур помітно гальмували поширення інтенсивних передових методів агротехніки в земельних громадах. У заможних господарствах швидше застосовувалися передові технології агротехніки. Аналіз стану селянської агротехніки в 1920-х рр. свідчить, що радикально змінити тодішні системи землеробства, докорінно поліпшити агрокультуру в земельних громадах можна було лише за умов аграрної політики, спрямованої на підтримку селянства, комплексного вирішення проблеми землевлаштування, зокрема поширення громадських сівозмін, механізації сільського господарства; подолання кормової проблеми худоби та її переведення на стійлове утримання; створення стимулюючих умов для реалізації врожаю просапних культур; сприяння поширенню серед селянства передових методів агротехніки. Без реалізації таких заходів не можна було сподіватися на швидкі зміни в селянській агрокультурі, збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва. Земельні громади мали потенціал щодо вирішення зазначених завдань, але радянська влада не використала його. У 1930 р. земельні громади були ліквідовані.

Література

1. Балашов И.В. Организация сельского хозяйства / И.В. Балашов. – Одесса : Изд-во Одесского с.-г. ин-та, 1926. – 204 с.
2. Бюлетень НКЗС [УСРР]. – Х. – 1925. – № 7.
3. Бюлетень НКЗС [УСРР]. – Х. – 1928. – № 48.
4. Гудзь В. П., Примак І. Д., Будьонний Ю. В., Танчик С. П. Землеробство: Підручник. 2-ге вид. перероб. та доп. / За ред. В. П. Гудзя. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 464 с.
5. Земельний кодекс УСРР. – Х. : Видання НКЗС УСРР, 1922. – 90 с.
6. Итоги весеннего обследования сельского хозяйства Украины в 1922 г.: Выборочный подворный опрос // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. – 1923. – №20. – С. 1–59.
7. Калініченко В.В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) / В.В. Калініченко. – Х.: ХДАК; Видавець Савчук О.О., 2013. – 656 с.
8. Луценко С.К. Земельна громада та її завдання в справі розвитку сільського господарства / С.К. Луценко // Радянський селянин. – Х. – 1925. – № 17–18. – С. 9–11.
9. НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. – Харьков : Рад. селянин, 1925. – 123 с.
10. Постанова ЦВК СРСР від 15 грудня 1928 р. «Общие начала землепользования и землеустройства» // Бюлетень НКЗС [УСРР]. – Х. – 1928. – № 48. – С. 33.
11. Советов А.В. О системах земледелия / А.В. Советов // Изб. соч. – М.: Сельхозгиз, 1950. – С. 233–419.
12. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. 1. Европейская Россия. – Пгр. : Издание МВД, 1916. – 642 с.
13. Хоменко С. Громадські сівозміни та основні принципи їх будування / С. Хоменко // Агрономія та землевпорядження. – Х., 1926. – С. 81–124.
14. Сосновий С. Селянські сівозміни на Україні / С. Сосновий // Земельник. – Х. – 1924. – № 2. – С. 64.
15. Державний архів Луганської області.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

УДК 930(100)«18»:94(477.7)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-06

**ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ У ХІХ СТОЛІТТІ:
ІМПЕРСЬКИЙ ВАРІАНТ**

Р. Ю. Казанков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
romankazankov@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-4593-1493>

Стаття присвячена висвітленню особливостей процесу формування образу чорноморського регіону. Проаналізовано поступове вивчення та описування причорноморських територій. Досліджено процес формулювання характерних рис регіону впродовж ХІХ століття. Розкрито становлення інституційної мережі для дослідження нових земель. Прیدілено увагу працям А. Скальковського, у яких відображено ключові тези бачення чорноморського регіону в російському науковому та суспільно-політичному дискурсах.

Ключові слова: чорноморський регіон, Новоросія, козацтво, Одеса, Російська імперія.

Статья посвящена исследованию особенностей процесса формирования образа черноморского региона. Анализируется постепенное изучение и описание причерноморских территорий. Исследуется процесс формулирования характерных черт региона в течение ХІХ столетия. Раскрывается становление институциональной сети изучения новых земель. Значительное внимание уделяется работам А. Скальковского, которые отражают ключевые тезисы восприятия черноморского региона в российском научном и общественно-политическом дискурсах.

Ключевые слова: черноморский регион, Новороссия, казачество, Одесса, Российская империя.

The article is devoted to the highlighting of the particularities of the process of creation of the Black Sea region's image. Stepwise examination and depiction of the Black Sea territories has been analyzed. The process of formulation of the region's basic characteristics during the ХІХ century has been discovered. Establishment of the institutional network for the discovering of new lands has been revealed. Special attention is paid to the A. Skalkovskiy's papers which are reflect the main thesis of the Black Sea region's image in Russian scientific and socio-political discourses.

Key words: the Black Sea region, New Russia, Cossacks, Odessa, the Russian Empire.

Процес осмислення чорноморського регіону, який упродовж декількох століть існував на межі двох цивілізацій (християнської та мусульманської), а з кінця ХVІІІ століття заселявся представниками багатьох національностей, кожна з яких привнесла щось нове для подальшого розвитку зазначеного простору, являє собою актуальний приклад інтелектуального «освоєння» певного простору.

Процес формування образу чорноморського регіону впродовж ХІХ століття не отримав повноцінного висвітлення у вітчизняній історіографії. Необхідно відмітити колективну монографію, присвячену Сходу та Півдню України, у якій увагу зосереджено на найрізноманітніших аспектах історії причорноморських територій [19]. Окремі положення й тези образу регіону наявні в працях, які висвітлюють діяльність і творчість істориків ХІХ століття [10; 11], узагальнювальних роботах, що стосуються особливостей існування Південної України у ХХ – ХХІ століттях [21; 22].

Зарубіжна історіографія звертає основну увагу на проблему степового кордону Російської держави, з виокремленням певного інтересу до чорноморського регіону (В. Сандерленд [28], Т. Мартін [26], М. Ходарковський [24] та ін.).

Метою статті є висвітлення особливостей процесу інтелектуального «освоєння» чорноморського регіону та формулювання характерних рис причорноморських територій упродовж XIX століття.

Теоретичним підґрунтям нашої роботи є напрацювання фінського дослідника А. Паасі щодо проблеми інституціоналізації регіону, де виокремлено чотири основні стадії: виділення певного територіального комплексу, концептуалізація бачення цього простору, формування інституційної мережі в межах регіону, становлення регіону як частини суспільства [27, р. 121].

У процесі формування образу чорноморського регіону впродовж XIX століття, територіальні межі даного простору були більш-менш сталими й підтримувалися значною частиною дослідників. У якості кордонів регіону традиційно виокремлювалися території тодішніх Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній [6, с. 70; 5, с. 140]. Втім, існували певні незначні коливання в трактуванні меж чорноморського регіону. Така колізія характерна для А. Скальковського («Карамзіна Новоросійського краю» за висловом О. І. Маркевича) [8, с. 29], який іноді варіював кордони Новоросійського краю. У найбільш відомій праці – «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1731-1823» – дослідник обмежував регіон лише степовою частиною причорноморських земель, тобто з включенням малої частини Таврійської губернії до Катеринославської та Херсонської губерній [15, с. II]. В іншій праці, опублікованій 1838 року, А. Скальковський взагалі включає до складу Новоросійського краю тільки дві губернії (Катеринославську та Херсонську), не згадуючи про Таврію [16, с. 1.]

Процес концептуалізації бачення чорноморського регіону розпочинається наприкінці XVIII ст., з виходом Російської імперії до Чорного моря. Запускається дослідження та опис нових територій, пошуку їх місця у складі держави. Досить влучно відповідний стан речей схарактеризував А. Скальковський, який відмітив, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. «Нова Росія була краєм ще невідомим для решти імперії» [15, ч.2. с. 2].

Суттєвою складовою формування образу регіону є вибір назви для певного територіального комплексу [27, р. 125; 25, р. 192]. Наміри царського уряду щодо чорноморських територій чітко простежуються у назві, під якою ті мали увійти до складу держави – «Новоросія», «Новоросійський край». Тобто придбані чорноморські землі, незважаючи на поширені тези про повернення споконвічних земель, мали статус «нового», яке належало відповідним чином «описати, картографувати, знайти йому справжню історію» [20, с. 272]. Офіційний, імперський термін «Новоросія» став основним у науковому та суспільно-політичному обігу протягом XIX – початку XX ст. Найяскравіше повсякденне застосування терміну «Новоросія» зафіксоване в тодішніх місцевих періодичних виданнях (зокрема, «Новоросійський календарь», «Новоросійський телеграф», «Новоросійские ведомости», які містили чималий обсяг інформації щодо чорноморського регіону) та у назві для вищого навчального закладу, який було відкрито у 1865 році (Імператорський Новоросійський університет), із власним науковим журналом «Записки Императорского Новоросійского университета». Ще одним прикладом укорінення нової назви можна вважати недовготривале існування міста під назвою Новоросійськ (1796-1802 рр.) – перейменований Катеринослав за часів правління Павла I.

Початок інтелектуального «освоєння» чорноморського регіону на рубежі XVIII – на початку XIX століття фіксується в численних і популярних на той час подорожніх нотатках, щоденниках мандрівників (ентузіастів або чиновників, які були направлені працювати на нові території). Відповідні праці подавали чималу кількість фактичного матеріалу, що стосувалася найрізноманітніших аспектів, як-от: статистичні дані, звичаї, побут, окремі історичні відомості тощо. Хоча зазначені праці, значною мірою, ґрунтувалися на особистих враженнях,

спостереженнях, тим не менш вони закладали основу для подальших, більш фундаментальних досліджень регіону [10, с.14-15]. Серед найбільш відомих авторів праць цього жанру необхідно назвати П. Сумарокова, С. Палласа, В. Зуєва, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін.

Часом у подорожніх нотатках відбивалися ідеї, характерні для офіційної точки зору на придбані території. Підчас своєї мандрівки Кримом, відомий літератор та російський чиновник П. Сумароков підкреслював, що приєднання нових територій наприкінці XVIII ст. є лише «поверненням давніх завоювань» [18, с.56]. Його праця «Мандрівка по всьому Криму і Бесарабії у 1799 році», яка вийшла друком у 1800 році, формулює образ Російської держави, яка принесла цивілізацію та розвиток на ці землі. Відповідні думки П. Сумарокова перегукуються із положеннями маніфесту Катерини II, який зафіксував ліквідацію Запорозької Січі [12, с. 191]. Особливо цивілізаторська місія імперії стосується Криму, який у П. Сумарокова постає глухим куточком землі та краєм Європи [18, с. 79]. Тим не менш, незважаючи на постійні апелювання до азійськості Криму, автор називає його «скарбом Росії» та «родючою теплицею» держави [18, с. 193]. Втім, автор постійно підкреслює, що новий «скарб» потребує пильної уваги держави, в особі монарха, у справі розвитку промисловості, землеробства й торгівлі. Загальною характерною рисою подорожніх описів є наявність у тексті тез про цивілізаторську місію Російської імперії на територіях, що були приєднані, а також про значне запустіння регіону, унаслідок чого довелося проводити політику заселення степів за рахунок вихідців з інших губерній [18, с.5].

Основні елементи образу регіону включали декілька ключових положень: вплив та значення урядової політики в освоєнні чорноморських земель, роль козацтва в життєдіяльності регіону, трактування нових територій як колонізованих чи завойованих.

Слід зазначити, що праці, створені впродовж XIX століття, характеризуються відчутною глорифікацією намірів та заходів російських імператорів щодо наближення та здобуття чорноморських берегів. У цьому контексті чітко вимальовуються дві ключові фігури: Петро I та Катерина II, які доклали найбільше зусиль для реалізації південного вектору розвитку держави. Разом з тим, інколи відчувається певне зміщення акцентів на діяльність саме Катерини II, яка проявила рішучість та наполегливість у запровадженні на півдні «законності та благоустрою» [6, с. 10]. Красномовним натяком та підтвердженням великої ролі імператриці в освоєнні та розвитку регіону є уявлення про Одесу як «катерининське вікно у Європу» [4, с. 44].

Вагомим аспектом образу чорноморського регіону, який поступово складався впродовж XIX століття, є ставлення до козацтва. Відразу необхідно наголосити, що в авторів немає повної одностайності в цьому питанні. При аналізі ставлення до запорізького козацтва виокремлюються дві основні точки зору: безумовно негативне сприйняття козацтва та його можливої ролі в освоєнні та житті регіону і часткове визнання за козацтвом позитивної ролі «заборол» проти татар і турків, що давало можливість більш-менш стабільно розвиватися прикордонним територіям.

Негативне ставлення до запорізького козацтва в контексті осягнення нового регіону було закладене ще маніфестом Катерини II «Об уничтожении Запорожской сечи, и о причислении оной к Новороссийской губернии» від 3 серпня 1775 року. Серед головних завдань цього документу було намагання підкреслити деструктивну роль запорізького козацтва й обґрунтування/виправдання його ліквідації та інкорпорації більшості степових земель [2]. Головними обвинуваченнями стосовно козацтва були: постійні грабунки населення Новоросійської губернії, виведення населення на запорізькі землі, створення перешкод для нормального розвитку торгівлі [12, с. 191-192.].

Важливою складовою виступає теза про заперечення будь-яких прав козацтва на землі чорноморського регіону. У цьому контексті запоріжців звинувачували в самовільному захопленні чорноморських територій (з точки зору російського уряду, належних йому), із підкресленням «уявного» права на давно належні запоріжцям землі [12, с. 192.; 6, с.10].

Відмова у претензіях на володіння територіями посилювалася й негативними конотаціями авторів, які інколи ставили представників запорозького козацтва на один шабель із татарами Кримського ханства, підкреслюючи один рівень розвитку суспільств та деструктивну природу їх діяльності. Відповідні тези підкріплювалися епітетами на кшталт «дикі орди запорожців» [7, с. 344] або менш різкими – «недоброзичливі сусіди» [13, с. 24].

Варто підкреслити, що існувала більш позитивна точка зору щодо запорозького козацтва та його значення в житті чорноморського регіону. Частина дослідників визнавала за козацтвом більш-менш позитивну роль, підкреслюючи важливість його існування на кордонах російської держави, трактуючи останнє як «оплот» стримування агресії з боку татар і турків [4, с. 19, 44].

Д. Багалій відводив чільне місце запорозькому козацтву, яке поступово колонізувало степовий простір, поширивши свій вплив на територію майбутніх катеринославської та херсонської губерній [1, с. 27]. На думку Д. Багалія, яку повною мірою поділяв Д. Міллер, козацтво відіграло подвійну роль: по-перше, захищало землі від набігів зазначених представників ісламського світу, і, по-друге, розширюючи свою сферу впливу, відвойовувало степ у кочовиків [1, с. 23; 9, с.22].

Паралельно із проголошенням низького рівня розвитку чорноморських територій за часів козацтва, неспроможності запровадити стали культурну ситуацію в регіоні обґрунтовувалася ще одна з поширених з часом тез, які закладалися в основу бачення чорноморського регіону, – положення про цивілізаторську місію Російської імперії. Подібні висловлювання характерні для праць багатьох жанрів, які виникають впродовж ХІХ століття. Майже однотайно автори підкреслюють та укорінюють думку про значне відставання чорноморського регіону у порівнянні з іншими територіями імперії. Якщо останні демонструються як землі, де панують законність, розвиток та спокій, то нові території трактуються недорозвиненими та «дикими» [6, с. 6]. Під час візиту великого князя Миколи Павловича в червні 1816 року до Одеси у привітальній промові один з учнів Комерційної гімназії підкреслив факт існування «дикого степу» на місці тодішньої Одеси ще на самому кінці ХVІІІ століття [17, с. 28]. Згаданий виступ є дуже промовистим з точки зору побутування характерних положень, якими маркувався чорноморський регіон у ХІХ столітті. Адже у декількох реченнях були поєднані і теза про цивілізаторську місію Російської імперії, і глорифікація російських імператорів (особливо Катерини ІІ), завдяки яким ця територія перетворилася на «процвітаюче» місто, спроможне конкурувати із «першокласними російськими містами» [17, с. 29].

Перша половина ХІХ століття характеризується подальшими спробами досягнення чорноморського регіону, що проявилися у формуванні інституцій, основним завданням яких ставало ствердження російського характеру регіону. У науковому плані провідну роль на Півдні відіграла Одеса, яка стала зосередженням наукових закладів, організацій. Однією з перших наукових інституцій, покликаних досліджувати новий регіон, стало Одеське Товариство історії та старожитностей (ОТІС). Створене зусиллями ентузіастів – Д. Княжевичем, М. Мурзакевичем та іншими, – воно було покликане проводити дослідження чорноморського регіону в багатьох галузях (археологія, історія, нумізматики тощо) [14, с. 552]. У статуті Товариства, який був прийнятий 1839 року, зазначалося, що основним завданням організації буде розповсюдження історичних та археологічних відомостей про «Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію», та підготовка необхідних матеріалів для створення майбутньої історії чорноморського регіону [23, с. 1-2.].

Отримавши дозвіл на проведення досліджень на всій території Новоросійського краю, Товариство починає публікувати власне періодичне видання – «Записки Одеського Товариства історії та старожитностей», яке виходило друком до 1919 року. Необхідно наголосити, що «Записки» стали неocenним джерелом емпіричного матеріалу, який був присвячений найрізноманітнішим аспектам розвитку чорноморського регіону. Уже перші томи видання містять початкові спроби дослідити історію регіону. Тут слід згадати

дослідження В. Розанова (архієпископа Катеринославського Гавриїла), присвячене спробі узагальнення історії чорноморських територій, праці А. Скальковського, М. Мурзакевича, Ф. Бруна та ін., матеріали з археології, нумізматики тощо. Подальші кроки з наукового вивчення регіону та розвитку освіти зазначеного простору пов'язані з Новоросійським університетом, який був відкритий у 1865 році і став одним з найбільших та поважних закладів на півдні Російської імперії.

Після приєднання причорноморських земель до складу Російської імперії розпочалося поступове формування уявлень про цей новий простір. Розвідки мали спочатку публіцистичний характер (особливо подорожні записи). Подальше осмислення регіону перемістилося в наукову площину та відбувалося в напрямі створення загальної історії регіону та організації наукових досліджень простору. Основною метою була легітимізація права Російської імперії на відповідні землі, дослідження господарського потенціалу краю для нагальних потреб російського уряду. У рамках діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1839) та Новоросійського університету (1865) формування уявлень про чорноморський регіон продовжилося в рамках створення джерельної бази для пізнання минулого. Сформований образ регіону Новоросія як невід'ємної «житниці» міцно увійшов до традицій російської історіографії кінця XIX – початку XX ст.

Характерну особливість формування образу чорноморського регіону впродовж XIX століття влучно сформулював В. Сандерленд: відбувається трансформація уявлення про регіон від «антитези Російської держави до невід'ємної її частини» [28, р. I].

Література

1. Багалій Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. Багалій – Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 117 с.
2. Біднов В. «Атакування» Запорізької Січі / В. Біднов // Літературно-Науковий вісник. – 1925. – Кн. IX. – С. 51 – 70.
3. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921-роках. Еволюція соціальних ідентичностей: [монографія] / Д. Д. Білий Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 542 с.
4. Бориневич А. С. Императрица Екатерина II. Новороссия и Одесса: общедоступный очерк / А. С. Бориневич. – Одесса: тип. Высочайше утверж. Южно-Русского о-ва печатного дела, 1896. – 44 с.
5. Гавриил Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т.2. – с. 140 – 210.
6. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края. Речь адъюнкта Комарницкого. – Одесса, 1849. – 70 с.
7. Ляпиков М. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае / М. Ляпиков // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т.2. – с. 330 – 356.
8. Маркевич А. И. Некролог (А.А. Скальковский) / А. И. Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. XXII. – С. 23 – 42.
9. Міллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин. 2 изд. / Д. Міллер – Харьков: Паровая типография «М. Зильберберг и С-вья», 1901. – 40 с.
10. Непомнящий А. Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII - на початку XX століть: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.08 [Електронний ресурс] / А. А. Непомнящий; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2001. – 32 с.

11. Новікова Л. В. Проблема володіння Північним Причорномор'ям в оцінці А.О. Скальковського / Л. В. Новікова // Записки історичного факультету. Одеський національний університет ім. І. Мечникова. – Вип.11. – 2001. – С. 116 – 124.
12. Об уничтожении Запорожской сечи, и о причислении оной к Новороссийской губернии]: [Манифест Екатерины II от 3 авг. 1775 г.] // Полное собрание законов Российской империи. – Т.20. 1775-1780. – СПб, 1830. – С. 190-193.
13. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. Г. А. Т. и К. – Одесса: В городской типографии, 1851. – 53 с.
14. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей (по поводу 75-летия его существования) / М. Г. Попруженко // Исторический Вестник. Историко-литературный журнал. – 1914. – Т.138. – С. 544-555.
15. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823. В 2-х частях / А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1836, 1838 – Ч. 1.: С 1730 по 1796. – 1836. – [4], XI, 288.
16. Скальковский А. А. Изустные предания о Новороссийском крае / соч. А. Скальковского. – С. Петербург: в типографии Императорской академии наук, 1838. – 29 с.
17. Скальковский А. Материалы для истории общественного образования в Одессе / А. Скальковский. – Одесса: В типографии П. Францова, 1867. – 34 с.
18. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков – М.: Университетская типография, 1800. – 244 с.
19. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т.1. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 378 с.
20. Толочко О. Російське «відкриття України» / О. Толочко // Українські проекти в Російській імперії. Нариси в 3-х томах. – Т.1. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 266 – 310.
21. Турченко Г. Ф. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 77 – 87.
22. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 166 с.
23. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса: в Городской тип., 1839. – 17 с.
24. Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800. / M. Khodarkovsky. – Bloomington: Indiana University Press, 2002. – 290 p.
25. Mannova E. Southern Slovakia as an imagined territory / E. Mannova // Frontiers, regions and identities in Europe / Edited by S. Elias. – Pisa: Plus-Pisa university press, 2009. – p. 185 – 204.
26. Martin T. The Empire's new frontier: New Russia's path from frontier to "okraina" 1774-1920 / T. Martin // Russian history. – 1992. – Vol. 19. – N.114. – P. 181-201.
27. Paasi A. The institutionalization of regions: A theoretical framework for understanding of regions and the constitution of regional identity / A. Paasi // Fennia 164/1. – 1986. – pp. 105 – 146.
28. Sunderland W. Taming the Wild Field: colonization and empire on the Russian Steppe / W. Sunderland. – Ithaca: Cornell University Press, 2004. – 245 p.

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477.4/.7)"186":323.22-057.875

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-07

**ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ ВИСТУПІВ 60-Х РР. ХІХ СТ. У
ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ**

В. В. Петровський, В. І. Семененко

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
v.i.semenenko@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9164-1783>

Стаття аналізує складні, неоднозначні процеси, які відбувалися у студентському середовищі Київського, Харківського, частково – Новоросійського університетів. У ній розглянуто проблеми студентського самоврядування (недільні школи, каси взаємодопомоги, бібліотеки та ін.), яке вже з 1861–1862 рр. влада почала вважати небезпечним. Підкреслено, що відмова правлячого режиму від ліберальних послаблень спричинила хвилю студентських заворушень. Зауважено: частина попечителів навчальних округів та професорів не підтримувала таких дій влади. Акцентовано увагу на виступах студентів-поляків університету св. Володимира, реакції на них інших слухачів. У межах цієї статті розглянуто ставлення влади до студентів-євреїв; причини незадоволення студентами викладанням деяких професорів. Зроблено висновок щодо посилення контролю за студентами, збільшення заборонних заходів в кінці 60-х рр.

Ключові слова: студентські виступи, попечителі, університетський суд, недільні школи, заворушення студентів-поляків.

Стаття анализирует сложные, неоднозначные процессы, которые происходили в студенческой среде Киевского, Харьковского, отчасти – Новороссийского университетов. В ней рассмотрены проблемы студенческого самоуправления (воскресные школы, кассы взаимопомощи, библиотеки и др.), которое уже с 1861–1862 гг. начало считаться властью опасным. Подчеркнуто, что отказ правящего режима от либеральных послаблений вызвал волну студенческих беспорядков. Замечено: часть попечителей учебных округов и профессоров не поддерживала таких действий власти. Акцентировано внимание на выступлениях студентов-поляков университета св. Владимира, реакции на них других слушателей. В границах данной статьи рассмотрено отношение власти к студентам-евреям; причины недовольства студентами преподаванием некоторых профессоров. Сделан вывод об усилении контроля за студентами, увеличении запретных мер в конце 60-х гг.

Ключевые слова: студенческие выступления, попечители, университетский суд, воскресные школы, волнения студентов-поляков.

The article deals with the analysis of complex and multifaceted processes in the student sphere of Kyiv, Kharkiv, and partially Novorossiysk universities. The piece explores the problems of students' autonomy (Sunday's Schools, mutual benefit funds, libraries etc.), considered dangerous by the Russian Imperial government from 1861-1862. It is underscored that the refusal of the reigning regime to indulge the liberal movements of this time caused this wave of student unrest. However, it is important to note that a significant portion of department curators and professors did not support the government's actions. Special attention is paid to the insurgency of Polish students at the university of St. Volodymyr and the reaction of the others. The relations between the government and the Jewish students as well as the reasons for students' displeasure regarding some

professors' pedagogical styles are addressed. It is possible to conclude that the control over students intensified, increasing preventive measures in the late 1860's as a direct result of these student protests.

Keywords: *student's insurgency, trustees, university court, Sunday's schools, Polish students' disturbances.*

Студентські колективи майже завжди формували свою субкультуру на засадах модернізаційного динамізму. Як інтелектуально-культурне середовище, університетське студентство дореволюційної України ще з початку XIX ст. відзначалося радикальним несприйняттям явищ несправедливості, правового безправ'я, дрімучого консерватизму. Наявна досить численна література, присвячена студентським рухам та організаціям, свідчить, що залежно від історіографічних етапів автори змінювали акценти щодо характеру їхніх виступів та напрямів діяльності. Якщо в дореволюційних працях підкреслювалися, як правило, корпоративно-академічні орієнтації, то роботи радянських істориків перевантажені доказами, інколи фальсифікованими, ультрарадикальності студентів-активістів. Це добре видно на матеріалах історіографічної праці Н.Г. Георгієвої [7].

Посилення уваги до більш об'єктивної характеристики різних за ідеологічними й політичними уподобаннями груп студентів спостерігається з кінця XX – початку XXI ст. (дисертації О. М. Кін, Л. Ю. Грицик, Л. В. Григор'євої, Ю. В. Бургаз, Г. В. Фартучної та ін.). Водночас не зовсім точним є висновок Ю.В. Бургаз щодо виключно «академічного» характеру заворушень студентства протягом 1860-1899 рр., його подальшої політизації з початку XX ст. [5, с. 2].

За підрахунками С. Г. Сватікова, протягом 1857–1915 рр. в Російській імперії відбулося не менше 30 значних студентських виступів майже в усіх університетах [25, с. 20] – крім Дерптського (Юр'ївського) та Гельсінгфорського. Хоча опозиційні виступи, звичайно, були в університетах ще з початку XIX ст. В автократичну епоху Миколи I студентів, особливо столичних університетів, карали, як правило, не за конкретні антиурядові дії, а лише за крамольні думки. Згідно з висновками літературного критика С. Ашевського, студенти-радикали справді мріяли стати «героями революції», навіть із гільйотиною, співали «злочинні пісні», захоплювалися діяльністю П. Пестеля та К. Рилєєва. Але за такими розмовами та проектами не простежувалося якихось бунтівних проявів. Між тим саме за вислови та антисамодержавні мрії студентів саджали до в'язниць, відправляли на солдатську службу чи в заслання [4, с. 108]. В будь-якому разі до початку 60-х рр. масового студентського протесту не існувало, таємні організації (наприклад, Харківсько-Київський гурток кінця 50-х рр.) не були поширені. Останній дореволюційний ректор університету св. Володимира Є.В. Спекторський відзначав: до 60-х рр. київські студенти наслідували поведінку офіцерства та дерптських буршів. Серед них нерідко відбувалися дуельні поєдинки, модними були гультьайство та показне молодецтво [27, с. 81].

Найбільш імовірно, така оцінка все ж не враховувала важливих чинників, пов'язаних з існуванням у 50-х рр. студентських бібліотек, читалень, кас взаємодопомоги, науково-літературних об'єднань, товариських судів. Причому присуди студентських судів визнавали ректори й попечителі. Крім того, майже в усіх університетах відбувалися сходки (збори) студентів. Вони не мали певного регламенту, проходили дуже бурхливо, з постійними вигуками, диспутами, голосування було відкритим. Навіть О. І. Герцен у кінці 1859 р., враховуючи існуючі можливості для студентів навчатися технології самоуправління, радив зберігати «доблесний спокій». Адже університетська влада, добре знаючи, що сходки – поза законом, їхньому проведенню не заважала [20, с. 14].

Погіршенню ситуації в системі «державна влада – професура – студентство» спричинили як дії перших двох чинників, так і епатажність низки студентських вчинків. Нагадаємо, що 1857 р. царським повелінням було розжалувано полковника, який образив студентів університету св. Володимира в Києві, а в Москві віддали під суд поліціантів, що

побили студентів університету. Наступного року студенти Імператорського Харківського університету змогли анулювати рішення попечителя округу П. В. Зинов'єва та губернатора І. Д. Лужина щодо депортації з міста 20 колег. Частково І. Д. Лужин потім взяв «рewanш», тому що у березні 1860 р. безсоромно побив студента П. Завадського, про що написав О. І. Герцен у газеті «Колокол». Протиставлення студентів університетському начальству за наявності власних структур, критичне ставлення (інколи – необ'єктивне – часто через вимогливість на іспитах) до професури дратувало владу. Коли 18 вересня 1858 р. Олександр II прибув до Харківського університету, він висловив невдоволення діяльністю викладачів, а за невмілі поклони власній персоні наказав арештувати двох студентів. При цьому він додав: «до цього часу я був цілком задоволений поведінкою студентів, а зараз – ні» [2, с. 60].

Як відомо, арештованим на початку 1860 р. студентам Харківського та Київського університетів інкримінували небезпечну політичну змову, терористичні наміри. Владу непокоїли факти захоплення студентами університетів забороненою літературою, творами О. І. Герцена, західних філософів. Зокрема, про це писав генерал-губернатор Київщини І. І. Васильчиков у лютому 1860 р., відповідаючи на запит начальника III відділення Жандармського корпусу В. А. Долгорукова [17, с. 50-51]. У листопаді 1860 р. Київський губернатор П. І. Гессе, своєю чергою, доповідав І. І. Васильчикову: в Києві є товариство «комуністів», у якому нараховувалося начебто понад 100 колишніх і дійсних студентів. Найбільший страх губернатора викликало те, що вони постійно обговорювали проблему соціальної рівності [17, с. 70].

Влада побачила також небезпеку і в існуванні недільних шкіл для населення. Таку ініціативу проявив студент історико-філологічного факультету університету св. Володимира Ф. Я. Вороний (навчався в ньому з 1857 р. по квітень 1861 р.). 14 вересня 1859 р. 17 студентів цього університету вручили попечителю Київського навчального округу М. І. Пирогову прохання щодо відкриття недільної школи. Вона почала функціонувати у приміщенні Києво-Подільського дворянського училища під наглядом професора П. В. Павлова і доглядача училища І. І. Слепушкіна. Заняття безкоштовно проводили студенти і гімназисти старших класів. До 1862 р. на землях підросійської України було відкрито понад сто таких шкіл. Наприклад, у Харкові працювали 4 недільні школи, з них одна – в будинку університету. Але у червні 1862 р. всі недільні школи були закриті. Приводом для цього стало обвинувачення в тому, що в них намагалися начебто пропагувати ідеї соціалізму. Проф. П. В. Павлов для влади був надто підозрілою особою, тому що, перебуваючи в Лондоні у 1858 р., майже 6 місяців спілкувався з О. І. Герценом. Не подобався і факт існування студентської педагогічної Ради недільних шкіл як показник надмірної самостійності студентства. Що стосується обвинувачень у наявності в цих школах політичної пропаганди, то вони були явним перебільшенням. Як визнавав М. П. Драгоманов (один з активних діячів просвітництва серед мас), у частини студентів могли бути такі наміри. Однак реалізувати їх виявилось неможливо: діти для такої агітації не підходили, а дорослі були надто слабо підготовлені для сприйняття ідей соціалізму [17, с. 51-55; 2, с. 27-29].

14 (27) січня 1860 р. вийшла урядова постанова «О надзоре над студентами», яка означала відмову від більш-менш ліберальних послаблень 1855 р. Її результатом стали заворушення університетського студентства в кінці лютого – на початку березня 1861 р.

При цьому більшість професорів або співчувала студентам, або ставилася до їхніх вимог індиферентно. Щоб стабілізувати ситуацію, в Міністерстві народної освіти 13 квітня 1861 р. було створено дві комісії, на які поклали завдання розроблення нового університетського Статуту. Адже попередній (1835 р.) на той час уже фактично не діяв понад п'ять років. У Міністерстві вважали: університети – не виховні заходи, а установи, які надають відповідну наукову освіту. За пропозицією попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу І. Д. Делянова було заслухано точку зору восьми студентів щодо багатьох питань майбутнього Статуту. В його проекті було передбачено професорський суд, у складі

якого повинні бути й студенти на правах присяжних повірених (адвокатів своїх колег). Головою суду повинен був стати професор. Крім ще двох професорів, студентство делегувало до суду 5 осіб (присяжних повірених). Без рішення членів суду будь-яке студентське зібрання (сходка) вважалося нелегітимним. Однак цей проект було відкинуто [8, с. 344-348].

Навпаки, 31 травня 1861 р. Міністерство народної освіти заборонило будь-які студентські зібрання, скасувало форму, щоб не підкреслювати тим самим корпоративний характер студентства. Звільняти від оплати за навчання можна було лише по 2 студенти від кожної губернії: це рішення блокувало можливість університетської освіти для незаможних верств населення. Між тим частина попечителів вважала, що підвищення суворості щодо студентської маси бажаного ефекту не матиме. Скажімо, попечитель Харківського навчального округу П. В. Зинов'єв стверджував: необхідно «облагородити» молодь, відволікти від неробства, зацікавити наукою. Помічник попечителя цього округу Д. С. Левшин попереджав, що відновлення карцеру, практика арештів студентів призведе до ще більшого числа виступів. Не схвалював він і рішення, згідно з яким студента, залишеного на другий рік на одному й тому ж курсі, відраховували з університету. На його думку, доцільніше дозволити навчатися навіть по 8-10 років. Інакше буде зростати кількість озлоблених осіб, невдоволених владою [13, с. 39-42]. Певно, він не бачив великої небезпеки у наявності категорії «вічних студентів».

Але 2 липня 1861 р. міністром народної освіти імперії став адмірал, граф Є. В. Путятін – колишній військово-морський агент (аташе) у Великобританії. До цього він не мав жодного стосунку до освітньої сфери. Одержав цю посаду, певно, тому, що в кінці 50-х рр. опублікував роботу «Проект преобразования морских учебных заведений, с учреждением новой гимназии». 21 липня 1861 р. він підписав розпорядження, в якому заборонялося все, що могло зближувати між собою студентів: сходки, концерти, вистави, каси взаємодопомоги. Не можна було схвалювати чи гудити професорські лекції; відвідування занять стало обов'язковим, хоча попередній міністр Є. П. Ковалевський мав протилежну думку. Виходить, що студенти позбавлялися права навіть організувати «музичний вечір, даний студентами Харківського університету на користь казанських жителів», як це було справді 5 грудня 1842 р. На першому плані в оцінці студентів стала благонадійність: «благоговение к святыням, преданность государю и любовь к Отечеству» – вислів з «Інструкції ректорам та деканам» 1851 р. [15, с. 29].

Але намір Є. В. Путятіна перетворити університети на різновид британських аристократичних пансіонів не міг бути реалізованим. До того ж в університеті св. Володимира (певною мірою – у Харківському університеті) в цей час різко загострилася ситуація у зв'язку з виступами польських студентів. 8 квітня 1861 р. М. І. Пирогов у виступі перед студентами Київського університету заявив: «Я вірив тому, що в університеті наукові поривання повинні бути сильніші національних». Неможливо, додав він, робити «університет місцем прояву національної спрямованості» [19, с. 94]. Національна та релігійна терпимість ліберала М. І. Пирогова сумнівів не викликає. Саме завдяки його зусиллям, майстерності активістів-студентів в маскуванні своєї діяльності в університеті св. Володимира з 1861 р. до 1902 р. існувала каса взаємодопомоги студентів-євреїв [10, с. 40].

Відомо, що на початку 60-х рр. у Київському університеті ледь не половину студентів становили поляки. Маючи досить високу національну свідомість, вони постійно опиралися заходам царизму, спрямованим на їхню асиміляцію, примусове обрусіння. Як правило, вони гостро реагували на акти насильства щодо населення Царства Польського. Зокрема, після розстрілу у Варшаві 3 лютого 1861 р. демонстрації студенти-поляки університету св. Володимира масово одягли на знак трауру біло-чорні стрічки. На молебні до костелу зійшлося понад 4 тис. київських поляків, зокрема – майже всі студенти. Більшість з них не відвідувала занять, збиралися кошти для рідних осіб, що загинули 3 лютого. Студенти польського походження зобов'язалися в ці траурні дні не бувати на балах, не танцювати. Коли

в дівочому пансіоні організували танцювальний вечір, польські студенти розбили там шибки у вікнах, намалювали католицькі хрести.

Коли в Парижі помер польський історик, політичний діяч, один з організаторів майбутнього листопадового повстання в Польщі 1861 р. Й. Лелевель, його пам'ять, хай і через три місяці (він скінчив життєвий шлях 29 травня 1861 р.), ушанували студенти університету св. Володимира. В місцевому костелі 16 вересня відбулася заупокійна молитва, зібрали кошти на пам'ятник Й. Лелевелю. Зауважимо, що історик В. Верига наводив характерний для польського політика вислів: «Українці – це тільки інша відміна поляків». Найбільш активні учасники подій у костелі за наказом генерал-губернатора і ректора університету М. Х. Бунге були покарані. Консерватор фізичного кабінету В. Генгель був оштрафований на 190 руб. і одержав 12 днів арешту. Студент В. Ярошинський виплатив 145 руб., під арештом перебував 6 днів. Інший студент – В. Рогузський був депортований у село Жмігіль Подільської губернії, але через рік з дозволу І. І. Васильчикова повернувся до університету [29, ф. 707, оп. 27, спр. 457, а. 2-2зв., а. 222-222зв.; 6, с. 32].

Треба сказати, що влада намагалася, щоб у покараних у той чи інший спосіб студентів залишалися надії на закінчення університету. Наприклад, студент В. Ярошинський був тричі помічений у «антиурядових спробах», але замість висилки з Києва попечитель дозволив йому виїхати 2 листопада 1861 р. до батьків у Ніжин. Є. Мосюковський знайомив кадетів військового училища з забороненими книгами, «внушал враждебные мысли». Був арештований, але за велінням Олександра II висланий до Харкова з дозволом вчитися там в університеті. Правда, при цьому він перебував під наглядом поліції, який реально не був надто суворим. Нарешті, до 1 грудня 1861 р. з-під арешту було звільнено 20 студентів-поляків. Не завжди дії студентів-поляків обмежувалися співом патріотичних пісень та проведенням траурних заходів. У жовтні 1861 р. вони побили чиновника Родзаєвича і квартального наглядача Матковського, про що було повідомлено царю [29, ф. 707, оп. 27, спр. 457, а. 14-15, 30, 107, 157].

Навіть більше, 8 грудня Міністерство народної освіти інформувало попечителя Київського навчального округу, що «причини заворушень у навчальних закладах ідуть від самого суспільства, яке перебуває у вкрай збудженому проти уряду настрої розуму». Це висновок тодішнього міністра – Є. В. Путятіна [29, ф. 707, оп. 27, спр. 457, а. 180-180 зв.]. Хоча раніше, 16 вересня, він основну провину покладав на професорів, які прищеплювали слухачам ідеї необхідності модернізації системи управління державою. Обвинуватив і самих студентів, які, за його висловом, уважали себе діячами, «покликаними відіграти роль у політичному існуванні Росії» [2, с. 81]. Міністром Є. В. Путятін залишався недовго – до січня 1862 р., а вже після кривавої розправи над студентами Санкт-Петербурзького та Московського університетів (жовтень 1861 р.) його звільнено.

У Київському університеті теж відбулися свої «жовтневі події». 9 жовтня 1861 р. натовп студентів-поляків вибив скло вітрин із розпорядженнями ректорату і знищив їх. При цьому студенти кричали: «Подавайте педелів!», але останні десь сховалися. Частина студентів-українців та росіян обурювалося: «Це свинство, панове, коїти такий безлад». Покидаючи стіни університету, поляки гукали: «Геть москалів! Це наш університет!». Певно, 11 жовтня відбулася сходка студентів східнослов'янського походження з ініціативи студента історико-філологічного факультету М. П. Драгоманова. На ній було схвалено текст заяви попечителю барону О. П. Ніколаї, підписаний 160 студентами, а також частиною викладачів. В. Б. Антонович, Фадей і Йосип Рильські, Б. С. Познанський, П. П. Чубинський у листі до князя І. І. Васильчикова писали: «Поляки тут прибульці, а тому маніфестації їхні необхідно приборкувати зброєю». Крім того, вони таврували заклики до повалення монархії та політичного сепаратизму. Потім майже 300 студентів надали підписку в тому, що не налаштовані знищувати офіційні оголошення, будуть шанувати честь університету. Утім, більше половини студентів (до 600 осіб) свої підписи під такими зобов'язаннями не поставили [3, с. 64-65; 17, с. 71]. Переважну більшість тих, що відмовились, становили

поляки. Після того, як майже 600 студентів-поляків узяли участь у повстанні 1863 р., їх було виключено з університету.

Дискримінаційне ставлення щодо одержання особами юдейського віросповідання університетської освіти з часом стало типовою рисою дореволюційної системи Російської імперії. Хоча в рескрипті Олександра I 1804 р. наголошувалося, що «те из евреев, кои способностями своими достигнут в университетах известных степеней отличия в медицине, хирургии, физике, математике и других знаниях, будут в оных признаваемы и производимы в университетские степени наравне с прочими российскими подданными». Але коли випускник Дерптського університету 1861 р. єврей С. Л. Вульф побажав підготувати докторську дисертацію з юриспруденції, йому було відмовлено. Комітет міністрів підтримав рішення Міністерства народної освіти резолюцією «Оное утвердить» [18, с. 7-9].

У 1835 р. серед майже 2 тис. студентів Російської імперії було лише 11 євреїв. Навіть маючи докторський диплом, особа єврейської національності могла служити в цивільній чи освітній установі тільки за рішенням імператора. Навіть 1853 р. лише 159 єврейських юнаків (з 15070-и) навчалися в гімназіях. Упродовж 1835–1840 рр. чисельність студентів університетів збільшилася майже на 900 осіб, а серед останніх євреїв було четверо [22, с. 53-55].

Величезний дефіцит лікарів примусив владу 27 листопада 1861 р. ухвалити досить ліберальне рішення: євреї, що мали науковий ступінь кандидата чи доктора медицини, могли проживати будь-де поза смугою осілости і обіймати відповідні посади на державній службі [23, с. 37]. Водночас євреям забороняли викладання дисциплін з правових, політичних, історичних наук, якщо вони не переходили до християнства православного обряду. А 13 вересня 1866 р. професор Московського університету Й. М. Бодянський пропонував не допускати їх і до читання лекцій зі словесних наук [26].

На поведінку студентів 60-х рр., безумовно, впливала пропаганда народників, тому що частина студентів-радикалів почала міркувати так: головне – не наука, а сучасні соціально-політичні проблеми. Іти «в народ» восени 1861 р. закликав у своїх нелегальних виданнях О. І. Герцен. Навіть більше, він рекомендував студентам «розвивати пропаганду повстання», хоча в ситуації початку 60-х рр. це виглядало самогубством. Не випадково один з найбільш радикально налаштованих студентів М. Утін у 70-х рр. обійняв важливу посаду управляючого уральських заводів. Причина відома: розчарованість у революційних, насильницьких діях. З другого боку, у 1863 р., за даними жандармерії, майже 500 студентів Харківського та Московського університетів схвалювали польське повстання. А студент Харківського університету М. Муравський стверджував 1861 р., що «у наш час немає жодного вірнопідданого студента» [20, с. 20; 4, с. 114, 131, 133].

Відомо, що з початку 1860 р. до університету могли вступати лише особи, які досягли віку 18 років. Крім того, для всіх абітурієнтів були вступні іспити (крім тих, що закінчили гімназію з золотою медаллю – у ювелірів вона коштувала 50 руб.!). Причому вступні випробування відзначалися як тривалістю, так і прискіпливістю викладачів. Своєю чергою, студентів дратували непоодинокі факти низької науково-педагогічної, як їм здавалося, кваліфікації професорів, надмірна вимогливість на іспитах. Скажімо, 1914 р. колишній студент Київського університету, професор Є. Тарле, проаналізувавши діяльність історико-філологічного факультету, дійшов висновку, що 1862 р. він «представляв собою картину повного розкладу». Крім, додав він, добротної студентської бібліотеки, яка була створена з дозволу Н. І. Пирогова. Студенти не поважали викладача загальної історії О. І. Ставровського, який читав лекції з давньої, всесвітньої історії, середньовіччя та Нового часу. Вони вважали, що слухати на його заняттях заяложені анекдоти про королів Європи XIV-XV століть немає сенсу. На думку професора С. І. Лимана, в діяльності О. І. Ставровського необхідно бачити різні за цінністю вчинки. На першому етапі своєї праці в університеті він читав лекції не лише з загальної, але й російської історії, статистики, грецької мови. Намагався бути красномовним, але перейшов у цьому відношенні оптимальні

межі. Зокрема, викладаючи спецкурс «теорія історії», порівнював цю науку з голою жінкою під прозорим серпанком, через який повинен проникати погляд історика. Французькі слова вимовляв так, що князю І. І. Васильчикову на його лекції стало недобре. Багато хто знав, що О. І. Ставровський був фанатиком-картярем, захищав ганебне пансіонерство професури. За весь період науково-педагогічної діяльності підготував лише одну наукову працю: магістерську дисертацію 1842 р. «О значении средних веков в отношении к новейшему времени» обсягом 197 стор. Як вузький спеціаліст з середньовічної історії, він, природно, мав обмежені знання з давньої та Нової історії, що позначалося на його лекціях. Крім того, О. І. Ставровський значну частину часу присвячував археологічним дослідженням, пошукам давніх документів. Зокрема, багато працював у Решетилівському архіві. 12 років був викладачем в Інституті шляхетних панянок, 5 років – у кадетському корпусі, що не могло не відвертати увагу від наукового пошуку [28, с. 46; 16, с. 144-149].

Немала частина професорів Київського університету (як і Харківського) проводила заняття, повторюючи зміст підручників. Викладач історії російської літератури, декан історико-філологічного факультету проф. О. І. Селін примушував на іспиті дослівно цитувати його вислови. Наприклад: «Ода XVIII столетия есть пенящаяся чаша, выпитая в честь великого преобразователя», «Сумароков – светильник российского Парнаса» та ін. Ображався, коли їх не могли точно повторити [28, с. 46].

Зі збільшенням в університетах студентів недворянського походження загострилася для багатьох з них проблема оплати за навчання. 6 березня 1862 р. Олександр II дозволив звільняти від неї тих студентів університету св. Володимира, «які за відмінної поведінки та успіхів у науках нададуть посвідчення щодо справжньої їхньої бідності». Але, по-перше, зовсім не всі студенти прагнули його одержати, соромлячись статусу нужденної особи. По-друге, не завжди влада охоче видавала такий документ. Тому, наприклад, за 1863 р. з Київського університету за невивлату коштів за навчання було звільнено 376 студентів, тобто понад 44 %. Постійні стипендії мали лише 128 студентів (на 1 січня 1863 р. в університеті навчалися 838 студентів, а через рік – лише 476) [21, с. 7-8, 14].

Ні попечителі, ні ректори університетів не бажали, щоб студенти ввірених їм навчальних закладів вважалися бунтівниками. Певно, саме з цієї причини 2 лютого 1863 р. попечитель Київського навчального округу Ф. Ф. Вітте у листі до міністра народної освіти О. В. Головіна спростував закиди генерал-губернатора Київщини М. М. Анненкова щодо наявності антиурядових виступів в університеті. Він запевняв, що в ньому «не буває ні сходок, ні зібрань, які можна було б назвати непристойними чи осудними». Навіть вибори осіб, відповідальних за студентську бібліотеку, відбувалися дуже рідко. Аудиторії після закінчення занять закривалися на ключ, тому навіть з цієї причини масові студентські зібрання практично неможливі. Водночас Ф. Ф. Вітте визнавав: національні пристрасті у студентів-поляків не приборкані, хоча таке завдання міністр освіти граф С. С. Уваров ставив понад 20 років тому. У всіх студентів, за його спостереженнями, послаблювалося релігійне почуття через панування ідей матеріалізму [33, ф. 208, спр. 103, а. 65, 89 зв., 100]. Останнє зауваження фактично стосувалося усіх університетів. Зокрема, Міністерство народної освіти протягом семи місяців 1865 р. листувалося з керівництвом створеного Новоросійського університету щодо проблеми поліпшення викладання богословських дисциплін [31, ф. 42, оп. 35, спр. 3, 3-7 арк.].

12 грудня 1864 р. попечитель Харківського навчального округу К. К. Фойгт одержав лист від керівництва Міністерства народної освіти. В ньому стверджувалося, що студенти Харківського університету мало займаються науками, багато часу проводять у трактирах, ведуть розгульне, нетверезе життя, бешкетують на вулицях. На думку міністра О. В. Головіна, такі явища стали можливими через недостатній контроль над їхньою поведінкою, відсутність належного порядку. Було вирішено, щоб ректор університету В. І. Кочетов запросив професорів для відповідних пояснень, але без розголосу. Цивільного губернатора Харківської губернії графа О. К. Сіверса зобов'язали надати звіт щодо поведінки студентів за 1864 р. В ньому губернатор відзначив, що «наявні приклади безчинств і взагалі

неповаги до порядку» були винятком. Вони були найчастіше внаслідок пияцтва, хоча загалом «мораль університетської молоді, безумовно, покращилась». Із 15 скарг, які надійшли щодо поведінки студентів (М. Білецький зухвало вів себе в театрі, М. Попов завдав побоїв селянці, І. Навроцький мав при собі кинджал, В. Захар'їн був п'яним і т.п.), 9 закінчилися порозумінням сторін. Отже, на 600 студентів надійшло в середньому 2,5 скарги за рік. Від поліції ніяких нарікань на студентів взагалі не зареєстровано. За словами професорів, студенти краще стали займатися науковою роботою: якщо за 1863 р. вони взяли в бібліотеці 2420 видань, то в 1864 р. – вже 2850 [29, ф. 707, оп. 261, спр. 10, а. 2-8 зв.].

Згідно з рішенням Комітету міністрів Росії від 26 травня 1864 р. поліцію зобов'язали докладно повідомляти керівництву університетів про поведінку студентів поза його стінами. У самих університетах з 1863 р., як уже зазначалося, діяв університетський професорський суд. Але викладачі украй неохоче погоджувалися на членство в ньому, тому що карально-поліційна роль їх не приваблювала. Та й кількість справ залишалася незначною: в університеті св. Володимира за 1863–1865 рр. була розглянута лише одна справа. Хоча, на думку Олександра II, студенти, особливо в Київському університеті, ставилися до старших, професури без належної пошани. Рада ж університету в кінці січня 1866 р. вважала, що на поведінку студентів негативно впливали сторонні особи, які відвідували університет. Професори прохали висилати з Києва таких осіб, яким заборонено входити до університету, а вони ігнорували цю заборону [24, с. 107-111]. Зауважимо: в Німеччині влада вважала, що студенти – вже не діти, але й не цілком дорослі громадяни, тому суворі покарання призначалися тільки за аморальні, непристойні вчинки [9, с. 727].

У другій половині 60-х рр. влада почала більш жорстко ставитися до студентства. Адже 4 квітня 1866 р. колишній студент Казанського, потім Московського університетів Д. В. Каракозов здійснив збройний замах на царя. Цензура перлюструвала лист студента Московського університету П. Заїчневського до П. Є. Аргіропуло, в якому говорилося про необхідність соціальної, демократичної революції і знищення царської сім'ї. У Новоросійському університеті жандарми протягом кінця листопада 1866 р. – кінця жовтня 1867 р. вели таємне спостереження за поведінкою студентів польського походження. Потім доповіли, що більшості з них росіяни абсолютно чужі. Навіть більше, вони надзвичайно вороже ставилися до дій російського уряду. Організують підпільні гуртки, одягають чумарки сірого сукна, обшиті чорними стрічками, або малоросійські свитки [30, ф. 1252, оп. 1, спр. 168, а. 3]. Не випадково 22 квітня 1866 р. за пропозицією Олександра II кількість студентів-поляків у Київському університеті обмежили до 1/5 складу [12, с. 69].

20 травня 1867 р. повторено заборону студентських концертів, вистав, публічних читань, а через два роки університети фактично прирівняли до середніх шкіл за правилами внутрішнього розпорядку. 13 березня 1868 р. було виключено з Новоросійського університету Л. Карачунського лише за те, що він збирав пожертвування на користь студентів, які бідували [11, с. 5-6; 31, ф. 42, оп. 35, спр. 45. 7 арк.].

Незадоволення студентів заборонними постановами, яке періодично проривалося їхніми протестами, влада пояснювала різними причинами. Крім тих, про які вже згадувалося, в кінці 60-х рр. з'явилася ще одна. Вчена рада Харківського університету дійшла такого висновку: до університетів вступають ті особи, які ще в гімназіях «мали лихі наміри, тому необхідно ставити оцінку у свідоцтві з поведінки». Професори навіть пропонували виключати з університету тих студентів, які без дозволу начальства виїжджали з Харкова [32, ф. 1, оп. 3, п. 4, а. 225, 228]. Водночас члени вченої ради університету не заперечували щодо зарахування тих студентів, які були виключені зі столичних університетів. Лише з умовою: подання ними підписки про подальшу неучасть у заворушеннях [14, с. 201]. Попечитель Київського навчального округу П.О. Антонович 6 травня 1865 р. висловлював тривогу у зв'язку з тим, що з університету кожного року відраховують за несплату коштів за навчання в середньому по 11 %. Потім такі особи можуть пам'ятати образу і поповнити лави ворогів наявного режиму [1, с. 43].

Отже, 60-ті рр. XIX ст. характеризувалися складним переплетінням заходів з боку уряду та університетського керівництва щодо недопущення студентських виступів. Однак ситуація складалася так, що симбіоз явищ молодіжного ентузіазму та радикалізму з політичним впливом ззовні на університети не давав змоги вибрати помірковано-ліберальну лінію. До того ж сам характер самодержавної влади апріорі виключав її, хоча частина професури цього бажала.

Література

1. Аронов Г. Ю. Легенди, бувальщини київської медицини (люди, факти, події, документи) / Г. Ю. Аронов, А. П. Полещук. – К.: Століття, 2001. – 304 с.
2. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855-1863) / С. Ашевский // Современный мир (СПб.). – 1907. – сентябрь. – С. 48-85.
3. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855-1863) / С. Ашевский // Современный мир (СПб.). – 1907. – октябрь. – С. 48-74.
4. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855-1863) / С. Ашевский // Современный мир (СПб.). – 1907. – ноябрь. – С. 108-134.
5. Бургаз Ю. В. Роль університетів Російської імперії у формуванні радикально-революційних настроїв студентів (друга половина XIX – початок XX ст.). – Автореф. дис...канд. кт. н.: спец-сть 07.00.02 – «всесвітня історія» / Ю. В. Бургаз. – Черкаси, 2017. – 20 с.
6. Верига В. Нариси з історії України (кінця XVIII – початку XIX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
7. Георгиева Н. Г. Советская историография студенческого движения в России на рубеже XIX – XX вв. / Н. Г. Георгиева // Вопросы истории (М.). – 1979. – № 10. – С. 118-126.
8. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1755-1884 гг.) / Б. Б. Глинский // Исторический вестник (СПб.). – 1900. – Т. LXXIX. – С. 324-351.
9. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1755-1884 гг.) / Б. Б. Глинский // Исторический вестник (СПб.). – 1900. – февраль. – С. 718-742.
10. Гольденвейзер А. Мандельштам и студенчество / А. Гольденвейзер // Памяти Макса Емельяновича Мандельштама. Речи, статьи и некрологи. – К., 1912. – С. 39-42.
11. Георгиевский А. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков / А. Георгиевский. – СПб.: Тип. В. С. Балашова, 1890. – 302 с.
12. Громакова Н. Освітні практики як чинник формування польського національного проекту / Н. Громакова // Intermarium: історія, політика, культура. Наук. журнал (Житомир). – 2015. – Вип. 2. – С. 61-74.
13. Заключение о правилах для студентов и об инструкции для инспекции. – Х.: В унив. тип., 1880. – 68 с.
14. Заседание 30 мая 1869 года // Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1869. – № 7. – С. 190-222.
15. Кін О. М. Студентський протестний рух як форма соціальної активності молоді / О. М. Кін // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: Зб. наук. праць. – Запоріжжя. – 2011. – Вип. 13. – С. 25-31.
16. Лиман С. І. З історії «кадрового конфлікту» у Київській університетській медієвістиці першої половини 1860-х рр.: О. І. Ставровський проти В. Г. Авсеєнка / С. І. Лиман // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2013. – Т. 23. – С. 144-160.
17. Марахов Г. И. Киевский университет в революционно-демократическом движении / Г. И. Марахов. – К.: изд-во Киевского ун-та, 1984. – 118 с.

18. Моргулис М. Г. К истории образования русских евреев // М. Г. Моргулис // Вопросы еврейской жизни: Собрание статей. – СПб.: Типо-Литограф. А.Е. Ландау, 1889. – С. 1-195.
19. Неизданные письма Н. И. Пирогова (К истории высшего образования и русско-польских отношений) // Русская старина (СПб.). – 1917. – июль, август, сентябрь. – С. 91-96.
20. Новикова М. В. Студенческие волнения накануне эпохи Великих реформ / М. В. Новикова, Т. Б. Перфилова // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – № 2. – Т. I. – С. 14-32.
21. Отчет по университету Св. Владимира за 1863 год (Окончание) // Университетские известия (К.). – 1864. – № 8. – С. 1-47.
22. Очерк законодательных мер относительно евреев в последние годы (Продолжение) // День. Орган русских евреев (Одесса). – 1869. – № 3. – С. 35-38.
23. Познер С. (Стеллин). Евреи в общих учебных заведениях (Материалы по истории вопроса) (Продолжение) / С. Познер (Стеллин) // Книжки Восхода (СПб.). – 1903. – январь. – С. 51-75.
24. Протокол заседания Совета 12 марта 1866 года // Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1867. – № 2. – С.104-129.
25. Сватиков С. Г. Русские университеты и их историческая библиография / С. Г. Сватиков. – Пг.: тип. «Научное дело», 1915. – 20 с.
26. С. М. О недопущении евреев к университетскому образованию / М. С. // Голос минувшего (М.). – 1915. – № 11. – С. 274-275.
27. Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е. В. Спекторский. – К.: Издат.-полиграф.центр «КУ», 2007. – 104 с. – репринт 1935 р.
28. Тарле Е. И. В. Лучицкий. К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности 1863-1913 / Е. Тарле // Голос минувшего (М.). – 1914. – № 1. – С. 42-61.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Київ.
30. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.
31. Державний архів Одеської області.
32. Архів музею історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
33. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі.

УДК: (477) «1920/1930»:366

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-08

У ПОШУКАХ СПОЖИВАЧА: НОВІ А́КТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ 1920–1930-Х РОКІВ¹

І. В. Скубій

Харківський національний технічний університет сільського господарства
імені Петра Василенкаirinaskubij@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9349-8933>

У статті розглянуті особливості дослідження історії радянського споживання в 1920–1930-ті роки. Проаналізовано проблему вивчення споживача як одного з акторів соціального життя. У межах дослідження застосовано гендерно-віковий підхід, щоб класифікувати споживчі групи. Об'єктом наукового аналізу є діти, чоловіки та жінки, які, попри належність до різних соціальних і професійних груп, були споживачами товарів та послуг. Методологічний потенціал історії споживання дає змогу відкрити нові «обличчя» соціальної історії радянського суспільства.

Ключові слова: споживач, споживання, повсякденне життя, радянське суспільство, дитина, жінка, чоловік.

В статье рассматриваются особенности исследования истории советского потребления в 1920–1930-е годы. В исследовании для классификации потребительских групп использован гендерно-возрастной подход. Объектом научного анализа являются дети, мужчины и женщины, которые, несмотря на принадлежность к другим социальным и профессиональным группам, были потребителями товаров и услуг. Методологический потенциал истории потребления позволяет открыть новые «лица» социальной истории советского общества.

Ключевые слова: потребитель, потребление, повседневная жизнь, советское общество, ребенок, женщина, мужчина.

The article deals with the features of the Soviet consumption's history in the 1920's-1930's. The gender-age approach is utilized to classify consumer groups. In this regard, the objects of scientific analysis are children, men and women who, in spite of their belonging to various social and professional groups, were consumers of goods and services. The methodological potential of the consumption's history is used to "uncover" new faces of the social history of Soviet society.

Keywords: consumer, consumption, everyday life, Soviet society, child, man, woman.

Динамічний розвиток історичної науки та пошук нових методологій вивчення минулого актуалізує потребу дослідження матеріальності як важливого елемента суспільства. Дослідники радянської історії мають чудову нагоду зробити її однією з центральних проблем, зважаючи на особливе ставлення до світу матеріальних речей у досліджувану добу.

Типовою рисою сучасної історіографії соціальної історії є пошук і «віднайдення» нових «обличч», акторів дослідження. Знана дослідниця радянської історії Шейла Фіцпатрік

©Скубій І. В., 2018

¹Дослідження виконане за підтримки Канадського інституту українських студій з Меморіального фонду ім. Левка і Марійки Бабіїв у межах дослідницького проекту «Споживання в ранньорадянській Україні в 1920–1930-ті роки: чоловічий, жіночий та дитячий виміри» (грант 2017–2018 року). Частково результати роботи представлені 22–24 березня 2018 р. у межах наукової конференції «Досліджуючи минуле: нова соціальна історія на перехресті методологічних поворотів», що відбулася в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

пропонує «зняти маски» й побачити за ними ідентичності, непомітні для дослідника з першого погляду [24]. У такий спосіб історія великих соціальних груп, інтелігенції, робітників, селянства, партійної еліти, поступається своїм місцем «невидимим» творцям повсякденного життя, які раніше «розчинялися» в загальному наративі. Одним із можливих об'єктів нової соціальної історії можуть стати споживачі як співучасники соціально-економічних відносин. Особливість їхнього місця в сучасному історіописанні можна пояснити не лише професійним, матеріальним чи соціальним становищем, а передусім характером відносин із матеріальними об'єктами й між собою, з практиками купівлі, споживання й використання.

Їхня соціальна група не менша, ніж вищезазначені спільноти, а специфіка її полягає в тому, що всі вони одночасно є її членами. Так, кожна людина незалежно від свого професійного чи соціального статусу – споживач, ким би вона не була за національною, релігійною чи територіальною належністю. Відповідно в контексті вивчення історії радянського суспільства дослідник має фактично вивчати матеріальний світ, наприклад, робітників чи партійної номенклатури, і процес споживання ними товарів та послуг.

Основні практики та пов'язаний із ним стиль споживання в радянському суспільстві сформовані в добу раннього сталінізму, що зумовлює потребу вибрати за об'єкт дослідження споживачів 1920–1930-х років. У межах цього дослідження пропонуємо звернути увагу на ранньорадянську добу, протягом якої вперше в умовах комуністичного будівництва засвоєні практики споживання. Цей новонабутий досвід повсякденного життя та ставлення до матеріальних цінностей були передані наступному поколінню.

Пропонована наукова розвідка – радше спроба окреслити шляхи вивчення зазначеної проблематики, ніж комплексне дослідження. Акторами цього дослідження є чоловіки, жінки й діти – представники різних соціальних класів і статево-вікових груп. Щоб відкрити нові «обличчя» соціальної історії, потрібно відповісти на такі запитання: Яким був український споживач? Як формувався його суспільний образ? Чи був споживач самостійним у своєму повсякденному виборі та що зумовлювало цей вибір? Які речі свідчили про соціальний статус особи? Не можна оминати й потребу з'ясувати вплив ідеології та комуністичної пропаганди на споживчий вибір людини. Якою була роль ідеологічного складника в конструюванні образів радянських споживачів, радянської фемінності та маскулітності? Яким було місце дитини-споживача в досліджувану добу?

Географію дослідження обмежено міським простором радянської України – Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Для споживання в сільській місцевості були характерні інші особливості та практики, які, у свою чергу, конструювали нові «інші» образи споживачів, тому в межах цієї наукової роботи їх свідомо не розглядаємо.

Хронологічні межі дослідження обмежені 1920–1930-ми роками. Це був період, коли суспільство вчилася «виживати», шукало способи «пристосуватися» до радянської системи та «співжити» з нею. Тому, попри неоднаковий і нелінійний характер соціально-історичних процесів у кожному з десятиліть, вони об'єднані в межах цього дослідження. Роки нової економічної політики стали часом, коли держава поєднувала ринкові та адміністративно-економічні засоби регулювання ринку. У цих умовах боротьба за споживача була девізом торгівлі. На початку 1923 р. влада поставила перед кооперативною торговельною мережею завдання: «Обличчям до споживача!» [17, с. 64]. Зміни в методах і механізмах впливу на матеріальний світ та повсякдення людини закінчилися встановленням повного контролю над ним до кінця 1930-х років.

Такий вибір хронологічних меж свідомий і зумовлений прагненням показати еволюцію повсякденних практик у перші десятиліття радянської доби, які стали визначальними в історії українського суспільства ХХ століття. Споживачі 1920–1930-х років були першими реципієнтами радянської повсякденності, досвід яких став базовим і для наступних поколінь.

Радянський споживач в історіографії

Вагомий внесок у розроблення проблем споживання в радянському суспільстві зробило коло науковців-радіологів [3; 8; 10; 22; 24]. Вивчаючи особливості споживання «по-радянськи» важливо також з'ясувати, яке місце посідали речі, що уособлювали собою іншого учасника двосторонніх відносин «споживач-товар» [23]. В українській історіографії проблема споживання ще не стала поширеним напрямом дослідження за винятком кількох робіт останніх років. На сьогодні цю проблему вивчають у межах історії повсякденності, яка, попри близькість до історії споживання, має інші методологічні підходи й дослідницькі завдання. Вивчаючи повсякденне життя, вітчизняні науковці розглядають питання товаропостачання та споживання окремих соціальних груп, наприклад інтелігенції чи робітників [6; 9]. Особливості споживання не оминула увагою й дослідниця жіночої історії Оксана Кісь, яка, досліджуючи повсякденне життя українок-політв'язнів ГУЛАГу, приділила велику увагу умовам їхнього харчування, раціону, типовим рисам зовнішнього вигляду [5]. Утім навіть попри те, що облаштування повсякдення було предметом наукових пошуків представників історії повсякденності, теоретико-методологічний потенціал історії споживання залишається невикористаним. Хоч об'єктом історії повсякденності є людина в усіх її соціальних проявах, зацікавлення процесом споживання благ, товарів та послуг – другорядний аспект більшості досліджень.

Джерела дослідження

Джерельною базою дослідження споживання можуть бути нормативні документи радянських органів влади різного рівня, що регулювали сферу торгівлі та постачання, діловодна документація, листування між адміністративними, торговельними та постачальними установами, а також документи різних підприємств та установ про товарне постачання (з фондів ЦДАВО, ЦДАГО та ДАХО). Виразно висвітлений державний курс щодо задоволення потреб споживача на сторінках тогочасної періодики («Комуніст», «Соціалістична Харківщина», «Робочий пролетарий», «Работница», «Игрушка», «Легкая индустрия» та ін.). Різні образи пересічних споживачів можна побачити також у джерелах особового походження (спогадах, мемуарах, щоденниках). У контексті вивчення норм споживання важливе значення мають статистичні матеріали, які дають інформацію про кількість торговельних закладів, їхню мережу, норми розподілу товарів тощо.

Споживання в радянських умовах: від ідеології до практики

Звертаючись до цієї проблеми, дослідник може поставити запитання: чи можна досліджувати споживання в тому суспільстві, яке не є суспільством споживання в загальноприйнятому значенні і якщо можна, то як саме? Суспільство споживання як наукова проблема вперше розглянуто в однойменній праці Жана Бодрійяра. Традиційними рисами такого суспільства вважають масове споживання індивідуальних благ, індивідуалізацію, формування особливої системи цінностей та настанов [19]. На думку сучасних дослідників, воно становить органічний синтез механізмів виробництва не тільки товарів і послуг, але й бажань, потреб, інтересів, культури, політичних механізмів тощо [4].

Віднайти «обличчя» споживачів – цікаве й непросте завдання, особливо в тих країнах, які позиціювали ідеологічну ворожість до розвинених суспільств споживання. Одним із таких зразків був радянський підхід у ставленні до матеріальності, перехід до якого розпочався, коли до влади прийшли більшовики. Поняття «товарний фетишизм» в наукову термінологію запровадив саме один із теоретиків комунізму Карл Маркс, який у другій половині XIX століття аналізував споживання в капіталістичному суспільстві. Відповідно до його концепції товари мали своєрідні «магічні властивості», а володіння ними, у свою чергу, підвищувало соціальний статус їхніх власників. Пізніше в основу радянського сприйняття матеріальності лягла інша відома й широко пропагована ідея, авторство якої найчастіше приписують Марксу: «Від кожного за його здібностями, кожному за його потребами». Це

гасло надовго ввійшло у правову систему СРСР як одна із декларативних норм, закріплених у союзних (1936 р., 1977 р.) та республіканських конституціях. Основна теза цього вислову полягала в тому, що задоволення індивідуальних потреб залежало від зусиль конкретної особи й результатів її праці, що, у свою чергу, диверсифікувало споживачів усередині своєї соціальної групи.

Вороже й засуджувальне ставлення до «споживацтва», як називала це явище більшовицька влада, було зумовлене не лише ідеологічними засадами, а й особливостями радянської економіки, диспропорцією в розвитку великої та легкої промисловості. Про необхідність задовольнити потреби споживачів в одній із промов 1927 р. висловився Михайло Томський, голова Загальнорадянської спілки профспілок: «Новий побут – це коли ти добре й дешево одягнений, добре й дешево взутий, добре й дешево нагодований, добре й дешево обслугований» [7, с. 14]. На практиці ці ідеї, як доводять дослідники, залишилися «декларацією добрих намірів», а проблема дефіциту поступово стала хронічною рисою споживання «по-радянськи» [13].

Для влади споживач був людиною, зацікавленою в якісному недорогому товарі. Теоретично він також був наділений правом обстоювати свої інтереси. У замітці, розміщеній у столичній харківській пресі 1927 р., про це доречно згадували: «Споживач хоче знати якість продукції» [11]. У розумінні влади споживач-покупець був виключно робітником чи робітницею [16]. Розглядаючи цю проблему з ідеологічного погляду, бачимо, що в умовах будівництва пролетарської держави споживчі вподобання робітничого класу були на першому місці, тому в широкому дискурсі йшлося саме про нього, а не про інші групи споживачів. Наприклад, щодо зростання цін у пресі робили акцент на тому, як це вплине на бюджет робітників [12]. Застосування такого підходу залишало без належної уваги індивідуальні інтереси й культурні смаки інших соціальних і професійних груп – селян, інтелігенції, державних службовців, партійної номенклатури тощо.

Отже, використовуючи засоби пропаганди радянська влада працювала над створенням узагальненої групи споживачів, що на практиці так і не вдалося реалізувати. Причину цього слід шукати як у неможливості не враховувати їх гендерно-вікові особливості, так і в різному матеріально-професійному становищі її представників. Тому в межах пропонованого дослідження, щоб знайти нові «обличчя» соціальної історії, пропонуємо застосувати гендерний і віковий підходи, що дасть змогу виділити такі категорії споживачів, як діти, жінки та чоловіки. Якщо досліджувати споживання в цьому контексті, можна побачити всі «обличчя» споживачів, сховані всередині сконструйованих радянською ідеологією соціальних класів робітників та селян, і виявити взаємозв'язок між їхніми споживчими потребами, практиками та образами, сформованими під впливом радянської ідеології та пропаганди.

«Квіти життя» та їхній світ речей

Виробництво дитячих іграшок з комерційною метою бере початок у XVIII столітті [21, р. 585], але, попри це, дитяче споживання залишається маргінальною ділянкою світової історіографії, зокрема історії дитинства та історії споживання. Зазвичай дитячі речі спеціально не зберігали, адже у порівнянні з речами дорослих вони мають набагато меншу матеріальну цінність.

Дитяче «обличчя» споживача, попри свою «невидимість» у контексті великої історії, посідає важливе місце в її творенні. Саме в дитячі роки людина отримує у процесі соціалізації абсолютні цінності – доброту, любов, правду, справедливість, гідність, свободу, чесність, тому, очевидно, що від того, які саме цінності та як засвоєні, будуть залежати її громадянська позиція й майбутні погляди на суспільний устрій, державу. Звичайно, потрібно зважати на те, що проти інших товарів повсякденного вжитку, дитячі були на певній периферії, особливо в умовах повоєнної руйни, голоду. Водночас дитячі іграшки, як і інші

дитячі споживчі товари, часто залишалися поза основним дискурсом споживання в радянському суспільстві, були «іншим» виміром матеріальності ранньорадянського часу [14].

Потрібно також зважати, що серед багатьох товарів повсякденного вжитку визначальними для дитини були одяг та іграшки, що, з другого боку, вказує на потребу «зануритися» у світ речей, а не лише продуктів дитячого харчування. Сучасні дослідники називають сферу дитячого споживання окремим світом, де дитина – незалежний споживач і може розпізнати маніпулятивну рекламу та інші види впливу на її поведінку як споживача. З другого боку, маємо зважати на те, що переважно батьки були і є безпосередніми покупцями більшості дитячих товарів. У межах пропонованого дослідження споживання в 1920–1930-ті роки пропонуємо з'ясувати, чи можна вважати дітей вільними у своєму споживчому виборі? Чи варто говорити про непряме споживання дорослими дитячих речей? Інакше кажучи, маємо з'ясувати, до якої міри діти були акторами в таких соціально-економічних відносинах.

Становлення світу дитинства в ранньорадянську добу відбувалося під впливом формування нової культури споживання. Проти інших товарів повсякденного вжитку дитячі товари були на певній периферії, особливо в умовах повоєнної розрухи й голоду. Це особливість і спонукає дослідити їхній перехід від так званих «інших» до пріоритетних, оскільки в досліджувану добу став поширеним вислів про дітей як про «квіти життя» [2]. Уперше така цитата наявна в оповіданні Максима Горького «Бывшие люди» (1897 р.): «Діти – живі квіти життя». У радянську добу її скорочений варіант активно використовували в публічному дискурсі, на плакатах, у лозунгах і промовах: «Діти – квіти життя». Тому, аналізуючи повсякденність дитини 1920–1930-х років, дослідники мають вивчати дитину не лише як «маленького» актора соціального життя, але й як учасника економічних процесів – споживача.

Радянська жінка як споживач: особливості дослідження

Наступний етап відкриття «облич» нової соціальної історії радянського суспільства — дослідити жіночий досвід споживання. В останні десятиліття історія жіноцтва стає все більш популярною серед наукової спільноти й має високий суспільний запит. Українські й закордонні дослідники з'ясували особливості творення «нової радянської жінки», її місце в суспільстві, на роботі та у сім'ї, різні аспекти її повсякденного життя. У контексті вивчення історії споживання важливо з'ясувати такі питання: Яким було жіноче «обличчя» споживача? Що впливало на формування потреб і смаків радянської жінки? Якою була роль споживання в конструюванні жіночого образу в 1920–1930-ті роки?

Місце жінки-споживачки в радянському суспільстві визначали як особливості розвитку ринку в 1920–1930-ті роки, так і комуністична ідеологія. На початку 1920-х років Володимир Ленін зазначав: «Красиве – усе, що слугує пролетарським інтересам» [1, с. 15]. Пізніше цю ідею було трансформовано. У наймасовішому загальнодержавному періодичному виданні для жінок «Работница» її сформулювали так: «Красиве – усе, що відповідає боротьбі за новий побут» [1, с. 15].

Залежно від майнового й соціального статусу були різні типи жінок, які, у свою чергу, мали різні практики споживання. Пропаганда й реклама активно конструювали їхні споживчі потреби. Споживання «по-радянськи» мало створити «нову радянську жінку», процес формування якої внаслідок споживання має бути предметом спеціального дослідження. Подальша робота над жіночою проблематикою передбачає аналіз регіональної специфіки, адже для жінок, які мешкали в українських містах та селах в 1920–1930-ті роки, були притаманні різні стилі та практики споживчої поведінки.

Чоловіче «обличчя» споживача

Маскулінність як наукова проблема є майже «білою плямою» в сучасній українській історичній науці. Попри успіхи жіночої історії, чоловік як об'єкт дослідження залишився ледве поміченим. Такі тенденції типові і для західної історіографії, хоча меншою мірою. Не

випадково, що науковці часто стверджують про кризу у вивченні маскулітності [7]. Лише останніми роками чоловіча проблематика стала предметом дослідження [6]. Тому, повертаючись до радянологічних студій, маємо чудову можливість актуалізувати проблему вивчення чоловічої історії. У зв'язку з цим доречно запитати, чи «охопила» радянського чоловіка модернізація? Чи були його практики споживання модернізовані чи залишились архаїчними надалі? Особливістю «чоловічого» в радянському суспільстві є фактична його неприсутність у загальному дискурсі споживання, хоча чоловіче можна ототожнювати з робітником, членом партії, викладачем та іншими представниками соціально-професійних груп. Крім того, досліджуючи жінку, ми можемо спиратися на достатньо велику кількість спеціальних видань, які саме й були покликані формувати жіночі споживчі смаки. Натомість чоловічий сегмент споживачів залишився майже не охопленим рекламою та агітацією. Попереднє вивчення місцевих і республіканських газет, як-от «Харьковский пролетарий», «Харьковский рабочий», «Вечірня робітничая газета», свідчить, що в них немає чіткої редакційної політики щодо чоловіка як споживача. Фактично в цих умовах його образ залишився майже невидимим, хоча відповідно до комуністичної ідеології чоловік-пролетар і був одним із творців змін.

Водночас образ чоловіка-споживача не був монолітний, що цілком очевидно з огляду на диференційованість радянського суспільства та наявність привілейованих груп, наприклад, членів партії, «червоних директорів», стаханівців. Свої власні практики споживання були також у тих професійних груп, які були ближче до виробництва або розподілу певних товарів, що особливо помітно в умовах дефіциту [15, с. 80]. Серед них вирізняються керівники підприємств та установ, яких називали «червоними директорами». У зв'язку з цим не видається можливим стверджувати, що існував узагальнений образ чоловіка-споживача, оскільки буде правильніше акцентувати увагу на існуванні особливих рис у кожному з його типів: робітників, партійних чиновників, викладачів, «непманів», торговельних службовців, військових тощо.

Проблеми забезпечення товарами зумовили потребу творення нових повсякденних практик, у процесі яких деякі необхідні речі створювалися самостійно. У такий спосіб товарний дефіцит як проблема доступу до матеріальних ресурсів та причина обмежень споживчих потреб чоловіків спричинив появу повсякденної практики альтернативної до промислового виробництва одягу – індивідуального пошиття [15, с. 80].

У дослідженні чоловічого споживання протягом 1920–1930-х років потрібно взяти до уваги, що важливим рушієм змін, відображених у споживчих практиках чоловіків, стала модернізація радянського суспільства та економіки. Соціальний статус, професійне середовище та близькість до каналів розподілу сконструювали мозаїчний образ чоловіка-споживача.

Отже, вивчаючи споживання в контексті гендерного й вікового підходу, можемо побачити різні «обличчя» й типи споживачів. Пропоноване дослідження розширює усталений погляд на радянське суспільство й показує нових акторів соціального життя 1920–1930-х років, позначених в історії як доба творення «нової радянської людини» та «нового радянського споживача».

Література

1. В чем красота // Работница. – 1927. – № 37. – С. 15.
2. Горький М. Рассказы. Очерки. Воспоминания. Пьесы [Электронный ресурс]. – М.: Художественная литература, 1975. – Режим доступа: <http://ilibrary.ru/text/491/p.1/index.html>.
3. Гурова О. Ю. Идеология потребления в советском обществе // Социологический журнал. – 2005. – № 4. – С.117–131.
4. Ильин В. И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hse.ru/journals/wrldross/vol05_2/ilyn.pdf.

5. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 288 с.
6. Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / Відповідальний за випуск В. М. Даниленко. – Х.: Раритети України, 2010. – 386 с.
7. Кооперация и торговля // Работница. – 1927. – №35. – С. 14.
8. Лебина Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю / 3-е изд. – М.: Новое литературное обозрение, 2018. – 488 с.
9. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 312 с.
10. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941, 2-е изд. доп. – М., 2008. – 384 с.
11. Потребитель хочет знать качество продукции // Харьковский пролетарий. – 1927. – 1 апреля.
12. Почему растут цены // Харьковский пролетарий. – 1926. – № 2. – 5 февраля.
13. Скубій І. В. Дефіцит товарів в Харкові в умовах згорання торгівлі в роки непу // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42. – С. 54–59.
14. Скубій І. В. Матеріальний світ дитинства та дитячі товари в радянському споживанні в 1920–1930-ті роки // Україна в ХХ столітті: культура, ідеологія, політика. – 2017. – Вип. 22. – С. 152–163.
15. Скубій І. В. Чоловічі споживчі потреби в міському просторі радянської України в 1920–1930-ті роки // Схід. – 2018. – № 1 (153). – С. 79–83.
16. Снижайте цены, торгуйте дешевле // Харьковский пролетарий. – 1927. – 3 апреля.
17. Харківська округа: стат. щорічник 1928–29 року. — Х.: ЦСУ, Харківське окружне статистичне бюро, 1929. – 320 с., табл. III–XIX.
18. Целлариус В. Потребительская кооперация на Украине в 1922 году // Українська кооперация. – 1923. – № 1–2. – С. 64.
19. Baudrillard J. The Consumer Society. Myths & Structures. – L., Thousand Oaks, N. Y., Delhi: SAGE Publications, 1998. – 208 p.
20. Buchbinder D. Studying masculinities. – London-New York: Routledge, 2013. – 202 p.
21. Cook D. T. Children's consumption in history // The history of consumption. Ed. by Frank Trentmann. – New York: Oxford University Press, 2012. – P. 585–600.
22. Hessler J. Social History of Soviet Trade. Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953. – Princeton: Princeton University Press, 2004. – 384 p.
23. Fitzpatrick Sh. Things under Socialism: the Soviet experience / Sh. Fitzpatrick // The History of Consumption. Ed. by Frank Trentmann. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 451–466.
24. Fitzpatrick Sh. Tear of the Masks: identity and imposture in twentieth-century Russia. – Princeton: Princeton University Press, 2005. – 352 p.

УДК 001.32(477)(092)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-09

ДІЯЛЬНІСТЬ ДАНИЛА ЗАБОЛОТНОГО НА ПОСАДІ ГОЛОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (ВУАН)

О. В. Чернуха

Харківський національний медичний університет
1476@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2151-2067>

Г. Л. Демочко

Харківський національний медичний університет
inio2@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-5744-5893>

У статті розглянуто діяльність видатного вітчизняного епідеміолога Д. Заболотного на посаді президента Всеукраїнської академії наук. Він очолював цю установу лише півтора року, але за цей час була розроблена та ухвалена нова редакція її статуту. Попри хворобу, очільник Академії наук постійно виїжджав на місця, що сприяло визначенню переліку найактуальніших проблем, які могла розв'язати ВУАН. Вагомим досягненням вченого стало відкриття влітку 1928 р. при Академії Інституту мікробіології й вірусології. Д. Заболотний особисто контролював кадрову політику, залучаючи до роботи в Академії молодих науковців, що сприяло виникненню наукових шкіл. Завдяки його зусиллям було набагато поліпшено матеріально-технічну базу ВУАН, забезпечено Академію науковою літературою. У статті зроблено висновок, що значущість діяльності Д. Заболотного як президента полягає насамперед у великій організаторській роботі, спрямованій на встановлення тісного зв'язку теорії з практикою, відповідності наукового знання вимогам часу.

Ключові слова: Д. Заболотний, Всеукраїнська академія наук, епідеміологія, Інститут мікробіології і вірусології, УСРР, лабораторія, наукові школи, президент.

В статье рассматривается деятельность выдающегося отечественного эпидемиолога Д. Заболотного на посту президента Всеукраинской академии наук. Он возглавлял это учреждение всего полтора года, но за это время была разработана и принята новая редакция ее устава. Несмотря на болезнь, глава Академии наук постоянно осуществлял выезды на места, что способствовало определению перечня наиболее актуальных проблем, решение которых можно было найти в стенах ВУАН. Весомым достижением ученого стало открытие летом 1928 г. при академии Института микробиологии и вирусологии. Д. Заболотный лично контролировал кадровую политику, привлекая к работе в академии молодых ученых, что способствовало возникновению научных школ. Благодаря его усилиям значительно улучшилась материально-техническая база ВУАН и обеспечение ее научной литературой. Сделан вывод, что значимость деятельности Д. Заболотного как президента Академии наук – прежде всего в большой организаторской работе, направленной на установление тесной связи теории с практикой, соответствия научного знания требованиям времени.

Ключевые слова: Д. Заболотный, Всеукраинская академия наук, эпидемиология, Институт микробиологии и вирусологии, УССР, лаборатория, научные школы, президент.

The article deals with the activities of the outstanding domestic epidemiologist D. Zabolotny as a president of the All-Ukrainian Academy of Sciences. He headed this institution only for a year and a half, but during this time a new edition of its charter was developed and adopted. Despite the

illness, the head of the Academy of Sciences constantly carried out field visits that helped to determine the list of the most urgent problems and deal with them in the AUAS. The opening of the Institute of Microbiology and Virology at the Academy in the summer of 1928 was a significant achievement of the scientist. D. Zabolotny personally supervised the staffing policy, involving young scientists to work at the Academy. This contributed to the emergence of scientific schools. Thanks to his efforts, the material and technical base of the AUAS and its provision with scientific literature have been significantly improved. The conclusion was drawn that the importance of D. Zabolotny's activity as a chief of the All-Ukrainian Academy of Sciences was primarily in the great organizational work aimed at establishing a close connection between theory and practice, the compliance of scientific knowledge with demands of the times.

Keywords: *Danylo Zabolotny, All-Ukrainian Academy of Sciences, epidemiology, Institute of Microbiology and Virology, USSR, laboratory, scientific schools, president.*

Цього року виповнюється 90 років відтоді, як на чолі Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) стала непересічна особистість – Данило Кирилович Заболотний. З ім'ям Данила Заболотного, одного з послідовників Луї Пастера та учня Іллі Мечникова, фундатора вітчизняної епідеміології, видатного мікробіолога, пов'язані вагомі досягнення в боротьбі з низкою небезпечних хвороб, як-от чума, холера, сифіліс, дифтерія та ін. Класичні роботи академіка, передусім присвячені епідеміології чуми та холери, започаткували сучасну епідеміологію як самостійну науку. Достатньо повно в літературі, присвяченій цьому видатному вченому, розкрито і його науковий епідеміологічний метод, який полягав у комплексному дослідженні епідемій, що давало змогу істотно підвищити ефективність боротьби з інфекційними хворобами. Проте набагато менше уваги дослідники приділяли Д. Заболотному як новатору у сфері організації науки й наукових досліджень. У цьому контексті визначальний – нетривалий, але дуже насичений період перебування вченого на чолі Всеукраїнської академії наук. Цей факт переконує в надзвичайній актуальності вибраної теми дослідження.

Метою статті є аналіз діяльності Д. Заболотного на чолі Всеукраїнської академії наук, його бачення шляхів і перспектив розвитку української науки в умовах більшовицького режиму.

Під час роботи над темою статті, автори проаналізували досить багато досліджень, присвячених Д. Заболотному. Найповніше, на нашу думку, його наукова та громадська діяльність висвітлена на сторінках робіт Н. Піцик, В. Білай та К. Васильєва [3–5; 11]. Утім потрібно зауважити, що згадані монографії виходили ще за радянських часів, тому, безумовно, деякі важливі факти, пов'язані з різними етапами життєдіяльності вченого, зокрема і з перебування його на чолі ВУАН, у них висвітлені викривлено, політизовані або взагалі замовчувані. На жаль, до сьогодні немає ґрунтовного дослідження біографії вченого, підготовленого з огляду на сучасні методологічні підходи й позиції. Серед джерел найбільшу цікавість становлять щоденник, листи та автобіографія науковця [8; 12], однак потрібно пам'ятати, що джерела особового походження не позбавлені суб'єктивізму й розглядати їх можна сукупно з іншими матеріалами.

Уперше відомий вчений почав співпрацювати з Академією наук 1918 р., коли її щойно було створено завдяки зусиллям тодішнього очільника Української держави П. Скоропадського [10, с. 9]. Членом ВУАН уже за радянської влади Д. Заболотного обрали ще 1921 р. Однак Д. Заболотний, основна діяльність якого тоді була пов'язана з науково-дослідними установами Петрограда та Москви, до певного часу не брав активної участі у її житті. 1924 р. під час роботи IV Всеукраїнського з'їзду бактеріологів вченого запрошували залишитися в Києві, щоб створити мікробіологічний інститут АН УСРР [1, с. 224]. Д. Заболотний позитивно поставився до цієї пропозиції, але в останню мить його запросили працювати у Військово-медичну академію в Ленінграді.

Ситуація різко змінилася після того, як 1928 р. академіку Д. Заболотному пропонують очолити ВУАН. Він без вагань вирішує повернутися на Батьківщину. Напередодні від'їзду до України, перебуваючи ще в Ленінграді, Д. Заболотний писав у листі до одного зі своїх колег: «Збираюсь на Україну, сподіваючись, що зможу там попрацювати для рідного краю і народу. Обіцяють мені зробити лабораторію в Чеботарці, а поки при Академії в Києві» [10, с. 11]. Єдине, що турбувало науковця, – стан здоров'я, бо незадовго до цього Данило Кирилович мав загострення хронічного ревматизму суглобів. Щодо цього Д. Заболотний зазначав у своєму щоденнику: «Не знаю, чи вистачить мене на нове завдання... яке близьке до мого серця, але спробую зібрати всі сили... щоб попрацювати ще...» [11, с. 230].

Першим днем на новій посаді для науковця стало 12 травня 1928 року. Він одразу задекларував своє основне завдання – перетворити ВУАН на найавторитетніший республіканський науковий центр. Д. Заболотний змінює структуру Академії, працює над вдосконаленням її статуту, намагаючись максимально швидко привести цей заклад у відповідність до вимог часу. Він планує підсилити інститути технічного, сільськогосподарського й біологічного відділень, розширивши проблематику їхніх досліджень. За ініціативою нового керівника вдалося розгорнути широку програму досліджень природних багатств УСРР – водних, мінеральних, клімату [2, с. 13]. Учені вдосконалювали промислові технології, працювали над проблемами збільшення врожайності, розробляли нові матеріали для житлового й дорожнього будівництва. Першими роботами заявила про себе лабораторія електрозварювання на чолі з Є. Патоном. У вересні 1928 р. почала працювати хіміко-технологічна лабораторія.

Аналізуючи діяльність Д. Заболотного на посаді голови ВУАН, дослідники мають не забувати про деякі особливості того історичного періоду. У жовтні 1928 р. влада почала форсовану індустріалізацію, усе, зокрема й діяльність науково-дослідних установ, мало бути підпорядковане інтересам народного господарства, як їх розуміли більшовики. Водночас за виконанням планів і норм, на другий, якщо не на третій план відходили інтереси їхніх виконавців – звичайних людей, життєвий рівень переважної більшості з них залишався вкрай низьким.

Цю ситуацію добре розумів Данило Кирилович, який доклав чимало зусиль, щоб поліпшити ситуацію щодо охорони здоров'я людей праці. Так, у серпні 1928 р. він здійснив поїздку одразу кількома районами Донбасу. Повернувшись із неї, академік звернувся до республіканського керівництва з проханням негайно вжити заходів щодо поліпшення водопостачання регіону. У цьому вчений бачив важливий спосіб знизити занадто високий рівень захворюваності серед шахтарів і членів їхніх родин, зокрема дітей [6, с. 118]. Не чекаючи рішення партійного керівництва, він за власною ініціативою форсує розроблення проекту поліпшення санітарно-гігієнічної ситуації на Донеччині, домагається встановлення спеціальних охоронних зон навколо джерел водопостачання населення, обов'язкового хлорування всієї питної води. Голова ВУАН навіть особисто контролює створення виробництва вітчизняних хлораторів, які до того закуповували лише за кордоном. Також завдяки Д. Заболотному трохи згодом на Донбасі відкрили філію ВУАН, якій належала чільна роль у розвитку гірничорудної, металургійної, хімічної промисловості та охорони природи.

Літо-осінь 1928 р. видалися для президента Академії наук надзвичайно насиченими. Він вивчав праці Комісії з історії Близького Сходу (за його ініціативи почали досліджувати історичні зв'язки між Україною та Єгиптом, Сирією й низкою інших країн). У вересні Д. Заболотний відвідує Одесу, щоб прискорити відкриття там біостанції Всеукраїнської академії наук [11, с. 232]. Разом з академіком М. Кащенком Д. Заболотний приділяв увагу питанню акліматизації в Україні нетипових для неї культур, зокрема персиків. Дізнавшись, що в багатьох аптеках республіки є дефіцит лікарських рослин, президент запропонував створити спеціалізовані господарства з їхнього вирощування.

Звичайно, тоді був час, коли насамперед цінували практичні кроки й дії, результати яких можна було побачити одразу, як кажуть «неозброєним оком». Однак Данило Кирилович був

справді обдарованою людиною, якій водночас вдавалося поєднувати в собі як ефективного практика, так і вченого-теоретика, що своїми дослідженнями визначив магістральний напрямок розвитку наукової думки на багато десятиліть вперед. Так, виступаючи перед харківськими науковцями в липні 1928 р., академік підкреслював, що «за жодних обставин не потрібно згортати теоретичні дослідження, бо коли розвиток теоретичної думки затримується, від цього передусім потерпають прикладні науки» [9, с. 16].

Аналізуючи процес творчості у статті «Наукова творчість і наукова кооперація», що побачила світ 1929 р., Д. Заболотний наполягав на організації наукової роботи в УСРР за допомогою наукових асоціацій, які мали акумулювати результати найперспективніших досліджень у тій чи тій галузі [8, с. 3]. Створення наукових асоціацій могло стати справжнім нау-хау у сфері організації наукової діяльності, проте смерть Д. Заболотного не дала змоги реалізувати цей задум.

Вперше в історії вітчизняної науки за часів президентства видатного епідеміолога у практику запровадили публічні звіти ВУАН як загалом, так і в окремих її галузевих науково-дослідних інститутах перед трудовими колективами. Він і сам, попри похилий вік і хворобу, намагався особисто відвідати максимум подій, що відбувалися під егідою Академії наук у різних містах і містечках УСРР. За неповний рік Д. Заболотний виступав перед вченими, шахтарями, залізничниками, портовиками багатьох міст, особисто листувався із людьми, даючи поради щодо розв'язання наукових проблем та господарчих питань [5, с. 66].

Президент ВУАН дуже відповідально ставився до виховання молодого покоління науковців. Це давало Данилу Кириловичу змогу об'єднати навколо себе кілька десятків талановитих вчених, заклавши основи вітчизняної наукової школи епідеміологів. У своєму щоденнику він зробив запис, датований листопадом 1928 р.: «...добре, що моя посада дає змогу залучити до науки багато молодих сил, потяг яких до знань переповнює радістю моє серце» [7, с. 38]. Перманентно перебуваючи у стані творчого пошуку, керівник ніколи навіть не намагався зображати з себе «генерала від науки», його не зачіпали успіхи учнів, яким він завжди надавав можливість вільного пошуку та широкої критики.

Одним із головних завдань Д. Заболотного було реалізувати свою давню мрію – відкрити мікробіологічну лабораторію. До речі, коли науковець погодився обійняти посаду президента ВУАН, він одразу наголосив, що відкриття такої лабораторії – необхідна умова його згоди. Це свідчить про небажання вченого залишати науково-дослідну роботу навіть тоді, коли він перебував на чолі Академії наук. Про тяжіння до експериментальної діяльності свідчать також сторінки його щоденника: «Нова справа вплинула на мою лабораторну роботу, яка для мене, безсумнівно, ближча й краща...» [11, с. 235].

У червні 1928 р. уряд виділив кошти, щоб створити як окремий підрозділ ВУАН Інститут мікробіології та вірусології з трьома відділами: мікробіологічним, біохімічним та епідеміологічним. Під інститут навіть почали зводити в Києві окрему будівлю. Д. Заболотний, повернувшись з Копенгагена, де він брав участь у міжнародному науковому конгресі, починає особисто добирати кадри для інституту. Ставку він робить на молодих науковців, які вже встигли заявити про себе. Президент ВУАН форсує закупівлю спеціального обладнання, комплектування наукової бібліотеки, закупівлю лабораторних тварин. У щоденнику з'являються записи: «Починаємо обживати Інститут...», «Потрібно розгорнути роботу в Інституті...», «Час вже скласти план роботи й починати досліди» [9, с. 20–21].

Усупереч тому, що саме восени 1928 р. знову почала свій наступ хвороба, академік не збирався полишати свої починів. Фактично за півроку роботи Інститут перетворюється на головний науково-теоретичний і практичний центр мікробіології в Україні. Наприкінці 1928 р. у Карлівці, що на Полтавщині, запрацювала перша станція із шести запланованих, яка мала власні лабораторії медичної та ґрунтової мікробіології [3, с. 91]. Саме в цей час Д. Заболотного зацікавила проблема використання мікропроцесів у народному господарстві, зокрема в підвищенні родючості ґрунтів. Перед колективом академік поставив завдання – вивчити закономірності розвитку й життєдіяльності мікробів та їхню взаємодію.

Відділом медичної мікробіології президент ВУАН керував особисто, спрямувавши свою увагу на поглиблене вивчення кишкових інфекцій, дифтерії, грипу та його ускладнень, зокрема менінгіту.

Авторитет Д. Заболотного постійно зростав. У травні 1929 р. його обирають дійсним членом АН СРСР. Він знову стає членом ЦВК СРСР та ВУЦВК, депутатом Київської міської ради. Яскравою була його доповідь на травневому Всесоюзному з'їзді рад, де академік підкреслював те важливе місце, яке має посідати наука в житті держави. Багато в чому завдяки активності свого президента ВУАН на початку червня 1929 р. отримує ще один «транш» від РНК СРСР – 700 тис. рублів, які мали використати, щоб зміцнити матеріально-технічну базу академії [4, с. 90]. У постанові також підкреслювали внесок установи в господарську, наукову й культурну розбудову УСРР.

Однак не все було так безхмарно у відносинах академіка з більшовицькою владою. Нещодавно в архівах ДПУ знайдені документальні свідчення про те, що видатний вчений мав наміри демонстративно залишити посаду президента Академії наук на знак своєї незгоди з початком арештів її працівників і чисток усередині апарату ВУАН. До речі, уже після смерті епідеміолога в розпал «великого терору» НКВС прийняв акт щодо знищення щоденника дослідника «По світах і людях», мотивуючи його тим, що нібито «академік Д. Заболотний пропагував буржуазно-націоналістичну ідеологію» [12, с. 55].

Безумовно, талановитий вчений, якби довше очолював Академію наук республіки, міг би зробити набагато більше. Однак життєві сили поступово залишали Д. Заболотного. У серпні 1929 р. один з останніх записів у щоденнику академіка підтверджує це: «Думаю про роботу, багато планів, проте сили закінчуються – з кожним днем працювати мені стає все важче» [11, с. 237]. У жовтні 1929 р. Д. Заболотний у справах виїхав до Ленінграда, але на зворотному шляху захворів. Організм науковця вже давно був ослабленим, тому всі спроби врятувати його життя не мали успіху. 15 грудня 1929 року Данило Кирилович Заболотний пішов з життя.

Небагато часу перебувала ця людина на посаді президента Академії наук України – трохи більше ніж півтора року, – проте її роль в історії становлення ВУАН та розвитку республіканської науки визначна. Значущість діяльності Д. Заболотного як президента полягає насамперед у великій організаторській роботі, спрямованій на встановлення тісного зв'язку теорії з практикою, відповідності наукового знання вимогам часу. За його президентства були істотно видозмінені пріоритети діяльності Академії наук, ухвалена нова редакція її статуту, а лави ВУАН поповнили 33 нові академіки, зокрема такі видатні вчені та громадські діячі, як П. Тичина, Є. Патон, О. Богомолець, О. Шліхтер, О. Леонтович, О. Палладін, Г. Проскура та інші. Нарешті, були створені кілька нових інститутів біологічного й технічного профілю, що мали розв'язувати важливі питання охорони здоров'я, технічного й економічного розвитку республіки.

Отже, цій людині в дуже непростий час на зламі епох вдалося органічно поєднати високі посади з найвищими науковими досягненнями, здобути всесвітнє визнання й водночас залишитися надзвичайно простою у спілкуванні, аскетичною в побуті й вимогливою до себе людиною. Усі ці якості Д. Заболотний зміг – навіть за не надто тривалий період – виявити й на посаді президента ВУАН, давши новий імпульс розвитку цієї «кузні» наукових кадрів республіки.

Література

1. Аристовский В. Академик, профессор Д. К. Заболотный / В. Аристовский // Казанский медицинский журнал – 1930 – № 2 – С. 224 – 225.
2. Бароян О. Заболотный – выдающийся ученый и великий гражданин / О. Бароян. – М.: Наука, 1966. – 20 с.
3. Билай В. Даниил Кириллович Заболотный: советский микробиолог и эпидемиолог / В. Билай. – К.: Наукова думка, 1987. – 124 с.

4. Васильев К. Д. К. Заболотный (1866 – 1829) / К. Д. Васильев. – М.: Медицина, 1986. – 103 с.
5. Васильев К., Голд Е. Д. К. Заболотный – один из первых организаторов советского здравоохранения / К. Васильев, Е. Голд // Советское здравоохранение. – 1967. – №4. – С. 64 – 67.
6. Голубев Г. Житие Даниила Заболотного / Г. Голубев. – М.: Молодая гвардия, 1962. – 255 с.
7. Дупленко К. Из истории научных медицинских школ Украины / К. Дупленко. // Советское здравоохранение. – 1965. – № 4. – С. 35 – 39.
8. Заболотный Д. Автобиография академика Даниила Кирилловича Заболотного / Д. Заболотный // Врачебное дело. – 1950. – №1. – С. 1 – 4.
9. Миленушкин И. Выдающийся деятель отечественной медицины Д. К. Заболотный / И. Миленушкин. – М.: Знание, 1954. – 24 с.
10. Мороз В. М., Палій Х. К., Ковальчук В. П. Академік Заболотний Данило Кирилович – обдарований народом України безсмертям (до 150-річчя з дня народження) / В. Мороз, Х. Палій, В. Ковальчук // Biomedical and biosocial Anthropology. – 2016. – № 26. – С. 7 – 12.
11. Пицък Н. Даниил Кириллович Заболотный, 1866 – 1929. / Н. Пицък – М.: Наука, 1988. – 304 с.
12. Хандзій О. «Дневник академика Заболотного подлежит уничтожению путем предания его огню»: Історія / О. Хандзій // Країна – 2014. – № 49 (252). – 18 грудня. – С. 54 – 57.

УДК 94(477)«195/198»:[391+394]:070.1

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-10

ПЕРІОДИКА УРСР 1950-1980-Х РР. ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА МОДУ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

Корнієнко О. В.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
olkorniienko@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8824-8497>

В статті розглядаються механізми впливу періодики на моду та повсякденне життя в УРСР. Розкривається діяльність органів цензури щодо контролю за наповненням періодичних видань. Наголошується на актуалізації теми моди в другій половині ХХ ст. та на прикладі найбільш популярних та різнопланових журналів УРСР («Радянська жінка», «Перець», «Краса і мода») аналізується її висвітлення. Робиться висновок, що українські часописи активно залучали свій інструментарій для формування «необхідних» уявлень про моду і розстановки «правильних» акцентів.

Ключові слова: періодика, цензура, мода, повсякдення, УРСР.

В статье рассматриваются механизмы воздействия периодики на моду и повседневную жизнь в УССР. Раскрывается деятельность органов цензуры относительно контроля за наполнением периодических изданий. Акцентируется внимание на актуализации темы моды во второй половине ХХ в. и на примере наиболее популярных и разноплановых журналов УССР («Радянська жінка», «Перець», «Краса і мода») анализируется ее освещение. Делается вывод, что украинские журналы активно привлекали свой инструментарий для формирования «необходимых» представлений о моде и расстановки «правильных» акцентов.

Ключевые слова: периодика, цензура, мода, повседневность, УССР.

The article deals with the mechanisms of periodicals' impact on fashion and everyday life in the Ukrainian SSR. The activity of censorship boards to control the content of periodicals is revealed. It focuses on the mainstreaming of the fashion theme in the second half of the 20th century and analyzes its coverage on the example of the most popular and diverse magazines of the USSR ("Radianska zhinka", "Perets", "Krasa i moda"). The conclusion was drawn that Ukrainian magazines actively used their tools to form "necessary" ideas and place "correct" emphasis about fashion.

Keywords: periodicals, censorship, fashion, everyday life, Ukrainian SSR.

Повний контроль над усіма сферами життя громадян можливий лише у поєднанні різних напрямів ідеологічного впливу. Для досягнення стабільного і тривалого ефекту гасла про добробут і достойне майбутнє для підростаючого покоління повинні невпинно лунати, не залишаючи місця роздумам. У той же час можна переконувати населення у тому, що найкраще саме тут, а інші країни якщо не ворожі, то рівень життя у них значно нижчий. Таким шляхом пішла пропаганда в Радянському Союзі, зокрема в УРСР. Вплив на населення проводився у різних напрямках, у тому числі через періодичні видання, і не оминув жодної значущої теми, зокрема і моду.

Мода була і залишається одним з найефективніших способів маніпуляції суспільною свідомістю. Це швидко зрозуміли партійні діячі, але пластичність та багатогранність напряму дозволяла маніпулювати не лише нею, а й задавати необхідний політичний чи економічний тон.

Мета статті полягає в дослідженні організації та функціонуванні органів цензури, виявленні механізмів впливу періодичних видань, що видавалися в УРСР у 1950-1980-х рр., на повсякденне життя пересічних громадян та моду на теренах Радянської України.

Варто зазначити, що окремих праць, в яких висвітлюється вплив періодики УРСР на моду та повсякдення немає. Окремі сюжети розглядаються в роботах Є. Єремєєвої [20], Н. Лебіної [33], Л. Захарової [27]. Питання взаємин моди і влади та дослідження історії моди в Радянському Союзі розглядаються дослідниками С. Журавльовим та Ю. Гроновим [22, 58].

Основу джерельної бази складають архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО), Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва (ЦДАМЛМ) та досліджувані періодичні видання УРСР, які мали чи не найбільшу читацьку аудиторію в своїх напрямках, а саме: суспільно-політичний жіночий часопис «Радянська жінка», сатирико-гумористичний журнал «Перець» та журнал мод «Краса і мода».

Періодика, радіомовлення, телебачення, видання книг – все це в СРСР і УРСР проходило жорстку цензуру, за яку відповідали спеціальні органи: Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліт) та його місцеві органи – обласні управління (облліти). Вони займалися питаннями охорони державних таємниць у пресі, радіомовленні, телебаченні, кінофільмах і репертуарах видовищних підприємств; недопущенням поширення іноземних видань, які містять антирадянські, антисоціалістичні матеріали [59, ф. 1, оп. 25, спр. 17, арк. 68]. Також вони координували роботу міністерств, відомств, громадських та інших організацій в питаннях охорони державних таємниць у пресі.

Політико-ідеологічний контроль в Головліті та обллітах УРСР здійснювався в точній відповідності до вказівок ЦК КПУ. Керівники органів цензури підтримували тісний зв'язок з секретарями різноманітних партійних органів і відділами пропаганди і агітації, науки і культури тощо. Вказівки, що були одержані, так само як і рішення партії з ідеологічних питань негайно доводились до відома цензорів попереднього контролю з подальшим інформуванням всього цензорського складу управління.

Здійснення контролю доручалося найбільш кваліфікованим, політично обізнаним цензорам, які мали чітко виконувати «Інструкції про порядок цензорського контролю» [59, ф. 1, оп. 24, спр. 4258, арк. 16-52]. Зазвичай складні за своїм змістом видання читалися не одним, а двома цензорами. У разі розбіжності думок, вичитка видання доручалась ще декільком спеціалістам. Якщо воно було досить складне, його проглядав начальник управління і лише після цього, шляхом всебічного розгляду та обговорення зауважень, формувалась єдина думка управління цензури щодо змісту певного видання або твору. Далі звіт із враженнями від прочитаного надавався відповідним парторганам.

Залежно від характеру зауважень повідомлення робилось усно або письмово, з наданням парторганам верстки видання або лише з цитуванням місць, що викликали заперечення цензури. До видавця ці заперечення доводились лише в тому випадку, якщо вони були схвалені парторганами (по Головліту – відповідним відділом ЦК КПУ в особі його завідувача або заступника, по обллітам – відповідним відділом обкому партії). У випадку серйозних зауважень про них письмово доповідалось не тільки завідувачу відповідним відділом ЦК КПУ, але і секретарю ЦК, який завідував питаннями ідеологічної роботи [59, ф. 1, оп. 24, спр. 5024, арк. 26-27].

Не менш важливою ланкою ідеологічної роботи було навчання та виховання робітників цензури. Вони мали ознайомитись з рішеннями і вказівками ЦК КПУ з питань роботи Головліту й іншим ідеологічним питанням та вимогам, що ставились до друкованих, літературних та мистецьких творів. Серйозна увага приділялась вихованню якостей, необхідних цензору, а саме: «гостра політична пильність, вміння аналізувати контрольований матеріал під кутом зору відповідності його інтересам партії і держави, не обмежуючись формальним застосуванням того чи іншого параграфу «Переліку відомостей, заборонених до

опублікування у відкритій пресі, в передачах по радіо і телебаченню» [59, ф. 1, оп. 24, спр. 5024, арк. 60]. Для того, щоб виробити вищезазначені якості, проводились спеціалізовані заняття один чи два рази на тиждень та консультації фахівців з тематики «Переліку» [59, ф. 1, оп. 24, спр. 4604, арк. 148-175]. Окрім цього всі цензори і керівники Головліту УРСР обов'язково слухали цикл лекцій та брали участь в семінарах з історії Комуністичної партії [59, ф. 1, оп. 24, спр. 5024, арк. 61]. По обллітам також проводилась навчально-виховна робота, але вона була менш поглибленою та насиченою порівняно з Головлітом [там само, арк. 63].

Станом на 1968 рік Головне і обласні управління здійснювали контроль друкованих матеріалів 27 видавництв республіки, 5 редакційно-видавничих відділів та 153 інших організацій, яким було надано право видавничої діяльності. Крім того, контролювалось понад 1060 республіканських, обласних, міських, районних та багатотиражних газет, 71 журнал та 234 науково-виробничих та наукових (тематичних) збірників журнального типу. Загальний обсяг матеріалів друку, над якими здійснювався попередній контроль цензури, становив понад 168 тисяч друкованих аркушів і понад 95 тисяч назв дрібнодрукованої продукції на рік. Загальний обсяг такого контролю – понад 271 тисяча друкованих аркушів [59, ф. 1, оп. 25, спр. 17, арк. 68].

У проконтрольованих матеріалах працівниками цензури лише у 1967 році було попереджено публікацію 4643 заборонених відомостей, у тому числі і таких, які становили державні, військові або партійні таємниці [там само]. Головлітом також контролювались експозиції та книги відгуків відвідувачів музеїв та виставок республіки. Працівники цензури перевіряли їх зміст та вилучали небажані відомості.

Окрім цього на органи цензури було покладено завдання організації інформації та консультування керівного складу редакцій газет, журналів, видавництв, органів радіомовлення, телебачення, РАТАУ, кіно та інших супутніх організацій про основні вимоги в галузі охорони державних таємниць. Ця робота велась працівниками Головного та обласних управлінь у всіх вищезазначених організаціях. За планами, погодженими з керівниками видавництв і головними редакторами газет і журналів, для відповідальних працівників преси проводились семінари, групові та індивідуальні консультації, а з редакторами багатотиражних і районних газет, які вперше прийшли на цю роботу, проводились спеціальні заняття по вивченню нормативних документів. У Головліті велась статистика по кількості занять з працівниками преси та груповими консультаціями працівників.

Варто зазначити, що, в основному, склад органів цензури в УРСР був укомплектований кваліфікованими працівниками, які мали досвід та необхідну підготовку. Зокрема, у доповідній записці в ЦК КПУ щодо питань діяльності органів цензури України від начальника Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР М. Позднякова зазначалось, що станом на 1968 рік, «з 216 відповідальних працівників Головного і обласних управлінь – усі комуністи, 171 мають вищу освіту, а 45 незакінчену вищу або середню освіту» [59, ф. 1, оп. 25, спр. 17, арк. 69]. Незалежно від рівня підготовки та досвіду роботи всі працівники цензури мали підвищувати свою кваліфікацію та ідейно-теоретичний рівень.

Працівники цензури разом з працівниками преси, телеграфних агентств, радіомовлення, телебачення та іншими супутніми організаціями повинні були закривати будь-які канали проникнення заборонених відомостей у відкриту пресу. Велика відповідальність за зміст та ідейну спрямованість літературних творів, які відбирались до друку, була покладена на видавничі органи. У липні 1959 року ЦК КПУ прийняв постанову «Про підвищення партійної принципності в діяльності газет, журналів і видавництв», в якій, зокрема, вимагалось «рішуче підвищити особисту відповідальність головних редакторів друкованих органів і директорів видавництв за ідейно-теоретичний, науковий і художній рівень діяльності газет, журналів і видавництв як важливих ділянок ідеологічної роботи» [59, ф. 1, оп. 25, спр. 17, арк. 71].

Зовнішньополітичною пропагандою, а саме формуванням позитивного образу СРСР, радянської людини та радянського способу життя, займалось Агенство друку «Новини» (АПН). Агенство видавало газети і журнали за кордоном, просувало радянські літературні, фото- і відеоматеріали для закордонних засобів масової інформації, організовувало прес-конференції та «круглі столи» для іноземних та радянських журналістів. Видавництво АПН випускало суспільно-політичну літературу російською та 33 іноземними мовами (станом на 1989 р.), та поширювало її, головним чином, за кордоном [59, ф. 1, оп. 32, спр. 2567, арк. 142]. Великий пропагандистський ефект давало сприяння АПН іноземним журналістам, фотокореспондентам, телевізійним знімальним групам, письменникам, які відвідували СРСР.

Значна увага приділялася аналізу та покращенню стану передплати на газети та журнали та їх розповсюдження. Вівся облік даних по передплаті газет і журналів, стану їх розповсюдження, а звіти відправлялись в ЦК КПУ [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2575, арк. 94-95]. В містах і селах створювались і працювали пункти прийому передплати, до роботи залучались громадські розповсюджувачі преси. Також проводились інструктивні наради з питань організації передплати на газети і журнали. Працівники пошти і відділень «Союздруку» включалися в соціалістичне змагання за краще проведення передплатної компанії. За його умовами кращі розповсюджувачі преси в кінці року відзначались преміями [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2384, арк. 64]. Крім цього, деякі журнали самостійно залучали своїх читачів стати «активними пропагандистами» журналу, кращим розповсюджувачам обіцяли цінні подарунки [44, с. 32].

Через обласні, міські, районні та багатотиражні газети по радіо і телебаченню інформувалось про прийом передплати. У газетах друкувались об'яви, та статті, по радіо виступали працівники «Союздруку», проводились рейди перевірки стану передплати, читачькі конференції [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2384, арк. 65]. Варто зазначити, що при проведенні передплати на газети і журнали, особлива увага приділялась розповсюдженню республіканських, обласних газет та журналів, які видавались українською мовою [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2384, арк. 66].

Попри це надходили скарги про недоліки в організації передплати. Так було виявлено випадки відмови в передплаті або на пунктах передплати читачам не пропонувались відповідні республіканські газети і журнали, які могли б зацікавити їх, розповсюджувачі преси не користувались каталогами періодичних видань УРСР, не знали про існування багатьох республіканських газет та журналів тощо [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2575, арк. 93].

Певні проблеми були в організації розповсюдження газет та журналів серед населення. На думку завідуючого відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ Л. Кравчука, головними причинами став неправильний розподіл газет і журналів між агенствами, відділеннями та кіосками «Союздруку», нерівномірне їх розміщення та незручний для покупців режим роботи, відсутність системи вивчення попиту населення по мікрорайонах [59, ф. 1, оп. 25, спр. 2050, арк. 13]. Станом на 1980 р. в УРСР поширювалось понад 70 млн. екземплярів всіх періодичних видань, в тому числі майже 22 млн примірників газет і близько 11 млн. примірників журналів та видань журнального типу, які випускалися в республіці. З усіх періодичних видань приблизно 13% від загальної кількості поширювалось через роздрібну торгову мережу [там само, арк. 12].

Під час перевірки, проведеної органами народного контролю, начальники багатьох обласних та міських агенств «Союздруку», проявляючи комерційний підхід до виконання плану товарообігу за рахунок більш дорогих товарів, незадовільно займались питаннями поширення серед населення газет і журналів, а керівництво Мінзв'язку УРСР не давало цьому принципової оцінки [там само, арк. 13]. У деяких населених пунктах багато кіосків «Союздруку» знаходились в занедбаному стані, мали низьку культуру обслуговування населення, були факти порушення правил торгівлі, продажу «з-під прилавку» видань, які користувалися підвищеним попитом [там само, арк. 14].

Поширеним явищем була збитковість газет та журналів республіки. Насамперед це стосувалось обласних, міських та районних видань. Станом на 1959 рік, в Україні видавалось 49 обласних газет (в тому числі 35 партійних і 14 комсомольських), 659 районних (з них 581 випускалось на 4-х сторінках), 57 міських (в тому числі 21 районно-міська та 36 міських газет), 483 багатотиражки. З обласних газет тільки 14 партійних та 7 комсомольських були рентабельними. Решта 28 обласних, міських (за винятком «Вечірнього Києва» і ялтинської «Курортної газети»), всі районні та багатотиражні газети були збитковими [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2413, арк. 2]. Рентабельність партійних та комсомольських газет пояснюється тим, що їх передплата була обов'язковою.

Щодо журналів, то з 57 журналів, які видавались в Україні, прибутковими були тільки 15. Решта 42 журнали мали дефіцит в сумі 2,8 млн. рублів на рік [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2413, арк. 7]. З метою підвищення рентабельності окремих журналів, а також більш повного задоволення попиту читачів на них, ухвалювались рішення про збільшення тиражів окремих журналів та розгляд доцільності подальшого видання деяких збиткових журналів, в тому числі, можливість об'єднання окремих видань [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2413, арк. 7].

Серед яскравих прикладів видань, які впливали на формування уявлень про моду та повсякденність в УРСР, слід виділити декілька журналів: суспільно-політичний «Радянська жінка», сатирико-гумористичний «Перець» та журнал мод «Краса і мода».

Український республіканський часопис «Радянська жінка» почав видаватися у Києві з січня 1946 року початковим накладом у 15 тис. примірників [37, с. 14]. У 1966 році тираж досяг мільйону екземплярів, а в середині 1979 року – двох мільйонів. Як для республіканського місячника в 32 сторінки, ці цифри є досить вагомими. Часопис видавався 12 разів на рік [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2385, арк. 7]. Серед українських жіночих суспільно-політичних журналів він був найбільш популярним та тиражованим, тому є доцільним більш детальний розгляд саме його.

За структурою та наповненням часопис «Радянська жінка» був подібним до загальносоюзних видань «Работница» та «Крестьянка». На перших сторінках журналу зазвичай розміщувалися матеріали, у яких розкривався вплив комуністичної партії на суспільство, значення з'їздів КПРС, публікувалися різноманітні постанови та звернення до жіноцтва, статі про життя та подвиги жінок-передовиць тощо, статті про передові підприємства, останні досягнення Радянської України, інформації по різних рубрикам журналу (здоров'я, кулінарія, домашнє господарство, краса, спорт, мода тощо).

Значна кількість матеріалів стосувалася моди, розвитку легкої промисловості та служби побуту. Майже в кожному випуску розміщувались сторінки моди, в безкоштовних додатках публікувались викройки одягу (у натуральному розмірі з необхідними розрахунками). Попри те, що журнал був більше орієнтований на жіночу аудиторію, ілюструвались моделі чоловічого одягу, публікувались поради для чоловіків [18, с. 28; 45, с. 30]. На одній зі сторінок моди зазначалося: «Шановні чоловіки, поняття «мода», хоч і жіночого роду, однаковою мірою стосується і вас» [35, с. 33]. У додатках були викройки не тільки жіночого та дитячого одягу, але й чоловічого [54].

Важливе місце відводилося заміткам та статтям про культуру одягу, вихованню смаку та стилю. Зазвичай вони писались професіоналами – відомими українськими мистецтвознавцями, художніми керівниками та модельєрами будинків моделей [5, с. 6-7; 31, с. 30; 42, с. 28-29]. Систематично друкувались поради про моду та інтерв'ю з працівниками будинків моделей інших республік [16, с. 27; 50, с. 28]. Ці поради викликали довіру читачів та впливали на формування образу радянської людини.

Значна увага приділялася листам читачів. Редакція часопису зазначала: «Ми завжди раді вашим листам, шановні читачки. Пишіть до редакції про все, що вас хвилює, та на що б ви хотіли одержати відповідь» [37, с. 14]. До редакції надходили листи з найрізноманітніших тем. Попри те, що це жіночий журнал, авторами листів були і чоловіки.

Великий масив листів стосувався зовнішнього вигляду, модних трендів, служби побуту. Наприклад, це були прохання поради, яким має бути зовнішній вигляд сучасної дівчини [29, с. 24], як одягатися вчителів [13, с. 32-33], які брюки краще обрати [6, с. 30]. Окрім листів-прохань, надходили звернення від читачів інформаційного характеру: про відкриття курсів крою та шиття в селі або на певному підприємстві [15, с. 29; 41, с. 24-26], про нове ательє мод чи методи обслуговування замовників [8, с. 30; 12, с. 30]. І, нарешті, листи-скарги: відсутність у продажу дитячого одягу або одягу великих розмірів, недоліки у випуску одягу та взуття для повних та літніх жінок, погане пошиття спецодягу тощо [52, с. 26]. Редакція сприяла вирішенню прохань, скарг та проблем читачів. Результати здійснених заходів друкувались у рубриках: «Слідами листів наших читачок», ««Радянська жінка» допомогла», «Редакція допомогла» тощо.

На початку 1970-х років була введена нова рубрика «Пилосос не електричний, а сатиричний», у якій в сатиричній формі подавалися скарги на певний виріб, підприємство, соціальні явища в суспільстві. Наприклад, порушувались такі проблеми як неякісне виготовлення одягу та взуття в ательє індпошиву або на швейних підприємствах [28, с. 28; 34, с. 26; 55, с. 29; 56, с. 29], пошиття одягу в ательє «по благу» [32, с. 27-28], погане обслуговування у хімчистці (крадіжка одягу, невиконання поставленого завдання) [53, с. 28] тощо. Щоб показати дієвість редакції у вирішенні проблем, результати публікувались в рубриці «Пропилососили».

Ще однією формою налагодження зв'язку з читачами були заочні конференції, анкети, опитування, конкурси [25, с. 27-28; 26, с. 13]. На сторінках журналу публікувались анкети з питаннями до читачів залежно від тематики опитування, а саме стосовно особистих відомостей про читача з метою кращого розуміння своєї аудиторії [2, с. 32], наповнення журналу [25, с. 27-28], оформлення додатку [4, с. 32; 9, с. 31], доставки журналу [23, с. 27], сфери побуту [3, с. 31-32] тощо. Часто публікувались відповіді читачів на питання редакції та анкети. Час від часу після проведення опитування публікувалась стаття-узагальнення за матеріалами відповідей читачів, у якій висловлювалась подяка за участь у роботі журналу [10, с. 30-31].

Варто зазначити, що працівники часопису також вели активну громадську діяльність. Вони мали свою громадську приймальню, куди приходили за консультацією з різних питань, брали участь у роботі жіночих клубів, підтримували зв'язок з жіночими радами, виступали на радіо та робили виїзди з лекціями на підприємства [39, с. 30]. Таким чином, співробітники журналу прагнули стати ближче до читачів та завоювати їх довіру.

Окрім цього, на сторінках журналу висвітлювалися робочі та організаційні моменти, пов'язані з випуском журналу. Наприклад, матеріали про комбінат друку «Радянська Україна», де видавався журнал або інформація щодо процесу створення журналу [43, с. 32; 57, с. 23]. Таким чином читачам надавалась додаткова інформація для налагодження контакту з ними.

У 1975 році змінюється редакційна політика журналу стосовно дати його заснування. Якщо раніше офіційною датою заснування був січень 1946 року [11, с. 1; 37, с. 14], то з 1975 року починає вказуватись листопад 1920 року [17, с. 4-5; 21, с. 4-5; 47, с. 7]. У поясненні зазначалось, що журнал «Радянська жінка» правонаступниця «Комунарки України», який видавався з 1920 по 1934 рік. З 1924 року селянський відділ було виділено в самостійний журнал «Селянка України», що з 1931 року отримав назву «Колгоспниця України», під якою виходив до червня 1941 року. Після війни, у 1946 році, у республіці було відновлено видання жіночого журналу під назвою «Радянська жінка» [47, с. 7]. Таким чином розкривалися витoki журналу і наголошувалося, що він був заснований у перші роки існування радянської влади. Ця тенденція була типовою для тогочасних часописів і мала на меті показати їх близькість та більшу приналежність до радянського режиму.

Важливою ланкою в діяльності журналу була співпраця з жіночими радами [39, с. 30], які мали значний вплив на жіноцтво України. Жіночі ради – це виборні громадські

організації. Їх створювали на підприємствах, будовах, транспорті, у системі зв'язку, відомствах, установах, науково-дослідних закладах, колгоспах і радгоспах, при будинкоуправліннях, військових частинах та інших організаціях, де працювало понад 50 жінок. При меншій кількості обирали жіночих організаторів [49, с. 23].

На засіданнях жіночих рад обговорювались плани роботи підприємства та контроль за їх виконанням, обговорювались питання, пов'язані з роботою жінок на виробництві, їх участю у громадсько-політичному і культурному житті, з вихованням дітей та зміцненням сім'ї, побутом, охороною і полегшенням жіночої праці [48, с. 17]. Вони брали участь в організації соціалістичного змагання на підприємствах, виступали на пленумах КПУ в якості делегаток, виступали ініціаторами створення побутових пунктів по налагодженню взуття і одягу, проведення курсів крою та шиття на підприємствах республіки тощо [19, с. 18]. На сторінках журналу активно висвітлювалась робота жіночих рад, висловлювалась їх підтримка, були спеціальні рубрики «Колонка активістки», «На допомогу жіночим радам» тощо.

З 1961 року на шпальтах журналу почав пропонуватись курс крою та шиття для того, щоб кожна читачка мала змогу освоїти швейну справу. У ньому були представлені як теоретичні матеріали (лекції), так і практичні (викройки). Вони публікувались у безкоштовному додатку до журналу. У другій половині 1960-х років була популярною «Школа в'язання». З 1977 року в додатку почали публікуватись уроки вишивання. Починаючи з наступного року майже в кожному випуску журналу розміщувались узорі, елементи української народної вишивки. Для проведення теоретичних та практичних уроків на сторінках журналів залучались кращі майстрині Радянської України та союзних республік. Таким чином, жіночий часопис пропагував рукоділля та шиття одягу, опікувався тією частиною жіноцтва, що не мали змоги відвідувати спеціальні курси.

Доволі незвичним на сторінках журналу стала поява статей про радянських манекенниць, які демонстрували одяг в українських будинках моделей одягу. У 1969 році на обкладинці журналу з'являється манекенниця Київського будинку моделей одягу – Олена Крапович [40, с. 1]. Це було досить нетипово для радянського суспільно-політичного видання. В поясненні до ілюстрації зазначалось: «Нам чужий культ манекенниці, що існує на Заході, коли газета, кіно, телебачення навперейми рекламують принадності її зовнішності і фігури. Наші манекенниці – трудівниці, більшість з них мають сім'ю, дітей. І ми віддаємо належне їх талантові, що допомагає втілити задум художника, а нам всім навчитися вмінню одягатися красиво, просто, без претензії і манірності» [там само, с. 32]. Таким чином, відбувалося протиставлення радянських демонстранток одягу західним і акцентувалось, що ця професія є цілком нормальною для радянського суспільства.

Через два роки на шпальтах журналу була знову опублікована стаття про радянську манекенницю – Ліну Дерев'янку [14, с. 3]. Якщо минулого разу це була молода струнка дівчина, то цього разу – жінка за 30 років з неідеальною фігурою. Це показувало, що для того, щоб бути манекенницею не обов'язково мати «модельні» параметри. В статті підкреслювалась її скромність в одязі, простота та висока духовна культура. Окремо виділялось прагнення жінки вести боротьбу з «вульгарно-міщанським» розумінням моди. Публікації матеріалів про манекенниць показували лояльність до професії манекенниць та моди на теренах УРСР.

Журнал «Перець» був одним з яскравих прикладів офіційної сатири в Радянській Україні. Він мав велику популярність серед населення Радянської України та був одним з найбільш тиражованих журналів в СРСР. Він почав видаватися у 1922 році у Харкові під назвою «Червоний Перець». У 1927-1934 роках, в зв'язку з підвищенням попиту, видання стало виходити регулярно. Внаслідок низки репресій проти співробітників його випуск у 1934 році припинився [7, с. 74-75]. У травні 1941 року журнал відновив свою діяльність. Він почав виходити у Києві під назвою «Перець».

Станом на 1976 рік за інформацією Федора Маківчука, головного редактора журналу «Перець», журнал посідав друге місце у світі за тиражами споріднених журналів і п'яте – серед найбільш поширених центральних журналів СРСР [60, ф. 668, оп. 1, спр. 231, арк. 1]. У другій половині 1980-х років наклад журналу становив більше трьох мільйонів.

За соціологічними дослідженнями редакції кожен випуск журналу читало щонайменше 5 чоловік, тобто, 15 мільйонів читачів [там само]. За своєю структурою журнал був подібним до загальнонарадянського сатирико-гумористичного часопису «Крокодил». Він містив у собі як візуальні матеріали (карикатури), так і текстові (гуморески, фейлетони, памфлети, листи до редакції).

Головним завданням «Перець» вбачав боротьбу засобами сміху та сатири з усім, що перечило радянському способу життя, комуністичній моралі, тобто з усім, що вважалось антиподами комунізму [60, ф. 668, оп. 1, спр. 231, арк. 3]. Таким чужим елементом радянської ідеології була і мода, яка розглядалась в контексті західного впливу. На сторінках видання активно публікувалися текстові та візуальні матеріали з критикою західної моди та західного способу життя. Її негативний вплив, зокрема, обговорювався на Республіканській нараді по сатиричним виданням [59, ф. 7, оп. 17, спр. 348, арк. 1-130].

Окрім західної сатиричні стріли опосередковано сягали критики і радянської моди. Переважно ця критика відносилась до виготовлення неякісного одягу та взуття, низької якості обслуговування у службі побуту (ательє індошиву, хімчистка) тощо. Варто зазначити, що осуду підлягали окремі підприємства та особистості (директора, інженери, працівники фабрик), але не державні діячі і, тим більше, не партія або держава в цілому.

В журналі була рубрика «Ширнетреба», в якій в гумористичній формі описувались неякісні речі з зазначенням виробника. Також були куточки сміху, в яких також висміювався несумлінний виробник. Окрім цього були випадки конструювання дошки бракоробів із зазначенням ПІБ бракороба, фотографією та його особистим вкладом в вироблення неякісних речей. На думку редакції, це був досить дієвий спосіб боротьби з бракоробством.

Велика увага приділялась листам читачів. Зокрема, головний редактор журналу Ф. Маківчук наголошував на важливості редакційної пошти та зазначав, що вона «є своєрідним барометром, що з найбільшою точністю показує, наскільки широкі й міцні зв'язки того чи іншого друкованого органу зі своїми читачами, з широкими масами трудящих» [60, ф. 668, оп. 1, спр. 242, арк. 1; ф. 668, оп. 1, спр. 246, арк. 13].

Порівняно з усіма редакціями журналів та газет України «Перець» одержував найбільшу кількість листів від читачів. Так у 1952 році до «Перця» надійшло 25 445 листів, окрім офіційного листування з різними установами, в той час як редакція газети «Радянська Україна» одержала 18 000, «Правда України» – 20 500 листів [60, ф. 668, оп. 1, спр. 236, арк. 1]. Якщо кореспонденція республіканських газет та журналів, в більшості, включала листи позитивного характеру (про досвід передовиків, успіхи окремих робітників і колгоспників, патріотичні відгуки на різні події), то «Перець» одержував сигнали «знизу» виключно негативного характеру. Насамперед, це були скарги з різних суспільних чи соціальних проблем.

Найбільш «гострі» та важливі на думку редакції листи друкувались у журналі [60, ф. 668, оп. 1, спр. 233, арк. 1; ф. 668, оп. 1, спр. 236, арк. 1]. Переважна більшість листів та скарг відправлялась в республіканські та місцеві організації для реагування та вжиття заходів [60, ф. 668, оп. 1, спр. 242, арк. 3]. У «Статті-звіті відділу листів про зв'язки редакції з читачами» вказувалось, що, як правило, кожен лист у відділі листів брався на контроль і на кожен лист вимагалась відповідь від тієї установи чи організації, якій цей лист надіслано. І, в більшості випадків, керівники установ та організацій швидко та «по-партійному» реагували на критичні зауваження [60, ф. 668, оп. 1, спр. 242, арк. 4].

Для підтвердження дієвості та сприяння у вирішенні проблем систематично друкувалась рубрика ««Перець» допоміг» [60, ф. 668, оп. 1, спр. 246, арк. 7]. У редакції журналу велась окрема порівняльна статистика з кількості отриманих та надрукованих в

журналі листів [60, ф. 668, оп. 1, спр. 232, арк. 1; ф. 668, оп. 1, спр. 237, арк. 1], результативності роботи (кількості засуджених та знятих з роботи на основі скарг) [60, ф. 668, оп. 1, спр. 121, арк. 2; ф. 668, оп. 1, спр. 234, арк. 1; ф. 668, оп. 1, спр. 243, арк. 1]. Також вівся перелік організацій, установ та осіб, які найчастіше критикувалися у виступах «Перця» [60, ф. 668, оп. 1, спр. 235, арк. 1].

До відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ надходили листи-звіти з аналізу редакційної пошти. У звіті вказувалася загальна кількість одержаних листів, перелічувались порушені проблеми та зазначались регіони, у яких було найбільше та найменше скарг [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2385, арк. 32]. Іншими каналами зв'язку з читачами було проведення читачьких конференцій, творчих зустрічей, виступів перед читачами, виїздів на місця для участі в роботі семінарів працівників райгазет, багатотиражок та робсількорів [60, ф. 668, оп. 1, спр. 217, арк. 1; ф. 668, оп. 1, спр. 238, арк. 1; ф. 668, оп. 1, спр. 246, арк. 6]. Також в редакції журналу відбувався прийом громадян з різноманітних питань (25-30 чол. на день в 1950-х рр.) [60, ф. 668, оп. 1, спр. 236, арк. 2].

Отже, шляхом висміювання республіканський часопис висвітлював різні соціальні проблеми, до яких відносилась у тому числі і мода, реагував на скарги читачів та сприяв вирішенню нагальних питань.

В Радянській Україні мода висвітлювалась не лише в суспільно-політичних, сатиричних журналах, але, звичайно, і на шпальтах журналів мод. Спеціалізовані журнали та буклети «Моди», в яких широко популяризувались серед населення нові напрями моди, в основному, видавались в столиці Київським будинком моделей одягу. Певні спроби організації виходу свого «Журналу мод» були здійснені Львівським будинком моделей одягу [59, ф. 1, оп. 70, спр. 2385, арк. 16]. В 1959 році Будинком моделей було випущено два номери журналу мод, але в зв'язку з рішенням, за яким журнали мод могли видавати тільки будинки моделей республіканського значення, його випуск було припинено [24, с. 9]. У виданнях подібного типу друкувалися моделі одягу та короткі пояснення з зазначенням автора виробу.

У 1970 році почав видаватися журнал «Краса і мода» [51, с. 30]. На відміну від своїх попередників, за наповненням він містив не лише моделі одягу українських будинків моделей одягу, а й статті про нове в конструюванні одягу, роздуми на морально-етичні теми, поради для тих, хто шие, рекомендації по догляду за собою, щодо благоустрою житла, кулінарні рецепти тощо. Тобто, за контентом він був близьким до сучасних глянцевого журналу. Він видавався 4 рази на рік за сезонами (весна, літо, осінь, зима) та був досить великим за об'ємом (48 сторінок).

До кожного випуску додавався додаток з викройками моделей одягу. Досить часто в журналі мод публікувалися матеріали з чоловічої моди [30, с. 43; 36, с. 32-33]. Варто зазначити, що всі моделі одягу перед публікацією у журналі мали бути затверджені художньою радою інституції, від якої вони були подані. На першій або останній сторінці зазвичай інформувалося про місце затвердження певної моделі одягу. Це свідчить про несамостійність часопису в прийнятті рішень щодо візуального контенту.

Відносно текстового наповнення, оскільки це був саме журнал мод, то, звичайно, порівняно з вищезазначеними журналами «Радянська жінка» і «Перець», він мав значно більше матеріалів, пов'язаних з модою. Метою публікацій було пропагування радянської моди та виховування смаку, показ переваг «своєї» моди на противагу західній. Канони «правильної» та «доступної» радянської моди лунали на шпальтах кожного випуску. Як зазначала радянський мистецтвознавець І. Андрєєва: «У нас є своя мода. І головна її відзнака – вона адресується всім без винятку» [1, с. 6].

Підсумовуючи, зазначимо, що органи цензури (Головліт та облліти) жорстко контролювали періодику УРСР. Політико-ідеологічний контроль здійснювався у відповідності до вказівок ЦК КПУ. Будь-яке відхилення від норм доводилося до відома партійних органів. Інформація, не схвалена державою, вилучалася і не допускалася до друку. До преси застосовувалися чіткі інструкції щодо матеріалів, які публікувалися. Тому можемо

стверджувати про тотальний контроль радянської офіційної періодики з боку партійного керівництва.

У другій половині ХХ століття набуває актуальності тема моди та її значення для формування образу радянської людини. З переважно негативного сприйняття явища, притаманного винятково «західному» способу життя, вона поступово набула позитивних рис. Її доцільно розділити на соціалістичну (радянську) та капіталістичну (західну). Західна мода, як і раніше, критикувалася, радянська – стала її антиподом та протиставлялась західній культурі та способу життя.

Журнальна періодика була однією з найвпливовіших складових, що безпосередньо впливала на моду. Завданням журналів було виявлення всіх негативних сторін західної моди, чужої для радянської ідеології, і відображення відмінних рис «своєї» моди. Досліджувані періодичні видання – суспільно-політичний «Радянська жінка», сатиричний «Перець» і журнал мод «Краса і мода» активно залучали свій інструментарій для формування «необхідних» уявлень про моду і розстановки «правильних» акцентів. Вони були найбільш популярні і тиражовані серед республіканських журналів і, через свою специфіку, мали вплив на найрізноманітнішу аудиторію.

Для зближення зі своїми читачами видання використовували різні механізми – опитування, анкети, заочні конференції, конкурси, листи. Крім цього, у приміщенні редакції вони консультували мешканців міст з різних питань, проводили семінари, виступали з лекціями на підприємствах тощо. Цими діями вони завойовували авторитет і довіру свого читача.

Матеріали, пов'язані з модою, досить різнопланові: статті, замітки, поради, сторінки моди, листи, викрійки, карикатури тощо. Листам надавалося особливе значення, оскільки вони виступали важливим каналом взаємодії з читачами. Якщо у виданнях «Краса і мода» і «Радянська жінка» крім листів-скарг також часто приходили листи інформаційного характеру або прохання, то в сатиричний журнал «Перець» головним чином надходили тільки скарги. Серед іншого мали місце скарги на одяг і взуття радянського виробництва, тобто, опосередковано критикувалася і радянська мода. Але тут відразу варто зазначити, що це робилося в профілактичних цілях, тобто критичні стріли були спрямовані не конкретно на радянську моду чи неправильну лінію партії, ідеологію, а на конкретні підприємства і працівників, які виготовляли неякісні вироби.

Крім цього в журналі були спеціальні рубрики, в яких у сатиричній формі висвітлювалася інформація щодо бракованих речей: «Пилосос не електричний, а сатиричний» («Радянська жінка») і «Ширнетреба» («Перець»). Це повинно було стимулювати керівництво швейних і взуттєвих підприємств, фахівців ательє індопошиву виготовляти більш якісний одяг для населення і тим піднімати радянську моду на більш високий рівень. Для презентації ефективності журналу у вирішенні проблемних питань, на сторінках публікувались рубрики-звіти («Пропилососили», ««Перець» допоміг» тощо). Статистика щодо заходів, спрямованих на вирішення проблем, також велася у редакціях, а відповідні звіти регулярно відправлялися в ідеологічний відділ ЦК КПУ.

Таким чином журнали, критикуючи деякі аспекти, пов'язані з одягом радянського виробництва, допомагали населенню вирішити їхні проблеми і притягнути до відповідальності виробників неякісних товарів. Виходячи з ретельного аналізу найбільш популярних українських часописів, можна констатувати їх значний вплив на моду і повсякдення в УРСР.

Література

1. Андреева І. Красиво, зручно, практично / І. Андреева // Краса і мода. – 1981. - Осінь. – С. 6-7.
2. Анкета // Радянська жінка. – 1973. – № 9. – С. 32.
3. Анкета // Радянська жінка. – 1975. – № 11. – С. 31-32.

4. Анкета // Радянська жінка. – 1979. – № 6. – С. 32.
5. Архипець О. Одягайтесь красиво / І. Архипець // Радянська жінка. – 1964. – № 12. – С. 30-31.
6. Брюки для дівчат // Радянська жінка. – 1984. – № 7. – С. 30.
7. Валерко А. Жанри та стилі журналів «Перець» та «Перчиця» в роки Великої Вітчизняної війни / А. Валерко // Літературознавчі студії: збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 29. – С.74-79.
8. Варшавський А. Обслуговують по-новому / А. Варшавський // Радянська жінка. – 1959. – № 10. – С. 30.
9. Ваша думка // Радянська жінка. – 1983. – № 4. – С. 31.
10. Ваша заявка // Радянська жінка. – 1978. – № 1. – С. 30-31.
11. Вітаємо наш журнал // Радянська жінка. – 1971. - № 1. – С. 1.
12. Володарська Д. Ательє мод «Шийте самі» / Д. Володарська // Радянська жінка. – 1962. – № 10. – С. 30.
13. Вчителів // Радянська жінка. – 1967. – № 9. – С. 32-33.
14. Гардероб солідної жінки // Радянська жінка. – 1971. – № 5. – С. 3.
15. Голубова В. Самі собі шиемо / В. Голубова // Радянська жінка. – 1959. – № 6. – С. 29.
16. Грамоліна О. Моді. Рига / О. Грамоліна // Радянська жінка. – 1965. – № 11. – С. 27.
17. Гусовська Л. Досвід, примножений досвідом / Л. Гусовська // Радянська жінка. – 1980. – № 11. – С. 4-5.
18. Для чоловіків // Радянська жінка. – 1965. – № 8. – С. 28.
19. Єжова Г. З чого почати? / Г. Єжова // Радянська жінка. – 1970. – № 1. – С. 18.
20. Єремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України / К. Єремєєва. — Харків: Раритети України, 2018. — 200 с.
21. Жукова Ю. Надихаюче слово «Комунарки» / Ю. Жукова // Радянська жінка. – 1980. – № 11. – С. 4-5.
22. Журавлев С., Гронов Ю. Власть моды и Советская власть: история противостояния / С. Журавлев, Ю. Гронов // Историк и художник. – 2000. – № 1. – С. 133–147; № 3. – С. 100–113; № 4. – С. 106–116.
23. «Журнал-читач» // Радянська жінка. – 1983. – № 5. – С. 27.
24. Залесская Е. История Львовского Дома моделей одежды / Е. Залесская // Міський медіаархів Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Львів, 1980. – 16 с.
25. Заочна конференція читачів журналу «Радянська жінка» // Радянська жінка. – 1963. – № 11. – С. 27-28.
26. Заочний «круглий стіл» з питань якості виробів ширвжитку // Радянська жінка. – 1974. – № 1. – С. 13.
27. Захарова Л. Культурный трансфер дискурса о моде из французской прессы в советских журналы 1950-х-1960-х гг. / Л. Захарова // Социальная история: ежегодник. 2010. – СПб.: Алетейя, 2011. – С. 327-350.
28. Зекономлений брак // Радянська жінка. – 1974. – № 11. – С. 28.
29. Зовнішній вигляд // Радянська жінка. – 1966. – № 3. – С. 24.
30. Ігманд О. Корисні поради чоловікам / О. Ігманд // Краса і мода. – 1981. – Осінь. – С. 43.
31. Калашнікова Н. Як одягатись зі смаком / Н. Калашнікова // Радянська жінка. – 1958. – № 4. – С. 30.
32. Крик моди // Радянська жінка. – 1972. – № 9. – С. 27-28.
33. Лебина Н. Мужчина и женщина: тело, мода, культура. СССР – оттепель / Н. Лебина. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 208 с.
34. Міні-богатир // Радянська жінка. – 1977. – № 1. – С. 26.

35. Моди // Радянська жінка. – 1970. – № 12. – С. 33.
36. Молодим чоловікам і юнакам // Краса і мода. – 1976. – Літо. – С. 32-33.
37. Нам двадцять років // Радянська жінка. – 1966. – № 1. – С. 14.
38. Наша анкета // Радянська жінка. – 1977. – № 9. – С. 29-30.
39. Нерода Ф. Зв'язки міцніють / Ф. Нерода // Радянська жінка. – 1964. – № 5. – С. 30.
40. Олена Карпович // Радянська жінка. – 1969. – № 1. – С. 1, 32.
41. Панкова О. Це ми пошили самі / О. Панкова // Радянська жінка. – 1958. – № 5. – С. 24-26.
42. Патюліна Н. Традиції і сучасність / Н. Патюліна // Радянська жінка. – 1967. – № 9. – С. 28-29.
43. Перед тим, як вийти в світ // Радянська жінка. – 1976. – № 5. – С. 32.
44. Передплата на журнал «Радянська жінка» // Радянська жінка. – 1966. – № 10. – С. 32.
45. Подчекаєва М. Чоловікам / М. Подчекаєва // Радянська жінка. – 1983. – № 9. – С. 30.
46. Редакція допомогла // Радянська жінка. – 1967. – № 4. – С. 29.
47. Рік народження 1920-й // Радянська жінка. – 1975. – № 1. – С. 7.
48. Степанова О. З чого починати? / О. Степанова // Радянська жінка. – 1967. – № 1. – С. 17.
49. Структура жіночих рад // Радянська жінка. – 1970. – № 2. – С. 23.
50. Таранюк А. У модельєрів Молдавії / А. Таранюк // Радянська жінка. – 1966. – № 10. – С. 28.
51. У нас в гостях «Краса і мода» // Радянська жінка. – 1974. – № 4. – С. 30-31.
52. Харитоновна О. Одяг і взуття для літніх жінок // Радянська жінка. – 1959. – № 1. – С. 26.
53. Чого панікувати // Радянська жінка. – 1980. – № 3. – С. 28.
54. Чоловічий костюм для відпочинку // Радянська жінка. – 1966. – № 2 (додаток).
55. Швейпромбрак // Радянська жінка. – 1980. – № 6. – С. 29.
56. Шили-строчили // Радянська жінка. – 1978. – № 2. – С. 29.
57. Яновський В. Тут друкується наш журнал / В. Яновський // Радянська жінка. – 1962. – № 8. – С. 23.
58. Gronov J., Zhuravlev S. Fashion meets socialism: Fashion industry in the Soviet Union after the Second World War / J. Gronov J., S. Zhuravlev. – Helsinki, 2016. – 306 p
59. Центральний державний архів громадських об'єднань у м. Києві.
60. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва у м. Києві.

УДК 811.161.2'373.21(477.54)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-11

НЕОФІЦІЙНІ МІСЬКІ НАЗВИ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ХАРКІВ)

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
loudovenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6837-1535>

У статті розглянуто неофіційні назви, які вживають містяни в мовленні. Визначено причини появи і основні групи неофіційних назв за значенням. З'ясовано основні особливості неофіційних назв. Вказано на чинники, що впливають на процес неофіційної номінації міських об'єктів. Автор статті робить висновок щодо подальших напрямків дослідження неофіційних міських назв.

Ключові слова: Харків, неофіційна назва, номінація, урбанонім, назва.

В статье рассматриваются неофициальные городские названия в речи горожан. Определены причина появления и основные группы неофициальных названий городских объектов и сообщаются особенности неофициальных названий в городе. Указаны факторы, влияющие на процесс неофициальной номинации городских объектов. Автор статьи сообщает о дальнейших направлениях исследования неофициальных названий в городе.

Ключевые слова: Харьков, неофициальное название, номинация, урбаноним, название.

The article deals with informal urban citizens in the name of the question. And determine the cause of the main groups of the informal names of urban facilities and reported to the features of the informal name of the city. Listed factors influencing the nomination process of informal urban facilities. The author of the article reports on the future directions of the study of unofficial names in the city.

Key words: Kharkiv, the informal name, nomination, urbanonim, name.

Історія неофіційних міських назв Харкова починається з офіційного впровадження харківських топонімів згідно з приписом 1804 року губернатора І. І. Бахтіна. На той час назви вулиць і майданів були відомі тільки містянам, але вони часто по-різному називали одні й ті ж елементи вуличної мережі. Запровадження табличок з назвами вулиць призвело до функціонування в побуті мешканців «неофіційних» назв, якими стали подвійні чи потрійні міські назви, уживані залежно від уподобань харківців.

Актуальність теми пов'язана з тим, що неофіційні міські назви не були предметом наукового вивчення. Зазначимо, що тема урбанонімів Харкова частково висвітлювалася в історичних і краєзнавчих працях. Першими до неї звернулися Д. І. Багалій і Д. П. Міллер [1, т. 2, с. 573–590], що опублікували унікальний документ – список перших вулиць міста.

Мета нашої статті – з'ясувати причини виникнення неофіційних назв у великому місті. Завданнями статті є систематизація видів неофіційних міських назв і визначення особливостей їх уживання.

Джерельною базою для написання статті є архівні й польові матеріали, зібрані в 1970-х і 1990-х роках. Авторська картотека неофіційних назв Харкова налічує сьогодні тільки 200 одиниць, але це цілком дає можливість визначити їх основні особливості.

Досліджуючи урбаноніми Харкова, ми звернули увагу на такі топоніми: провулок Борщівський, провулок Варениківський, провулок Книшівський, що, за переказами про давнину відбивали характер торгівлі старого Харкова [8, с. 92]. За офіційними документами,

пров. Борисівський було перейменовано у Варениківський тільки 1954 року [7]. Провулок Борщівський уперше згадується як нова назва в офіційних документах тільки з 1957 року. Назву провулку Книшівського за переказами пов'язують з прізвищем родини перших поселенців – Книшів [12, спогади Л. І. Пушкарської], згадки про яку в офіційних документах ми не знайшли.

Назви провулків Борщівський і Варениківський цілком можна вважати неофіційними назвами елементів вуличної мережі XIX століття, дислокацію яких тепер визначити практично не можна за браком документів і свідчень живих інформаторів, адже їх спогади було занотовано в 1970-х рр.

Прізвище чи прізвисько Книш білоруського походження, як й однойменна страва, виготовленням і продажем якої, зважаючи на особливості національної кухні, могла займатися ця родина [8, с. 92]. На сьогодні це ствердження залишається тільки припущенням, але не брати до уваги відомості про названі вище топоніми було б помилковим.

Неофіційні міські назви – це не тільки назви вулиць і майданів, провулків і в'їздів, парків і водоймищ, а й будинків і їхніх архітектурних деталей, споруд і монументів тощо. Виникнення неофіційної назви, як правило, можна спостерігати, коли офіційна назва не відповідає суті об'єкта або не вказує на його найприкметнішу ознаку, тобто спричиняє незадоволення мешканців офіційним маркуванням урбаністичного простору, а це насамперед пов'язано з тим, як насправді люди оцінюють ті чи інші топонімічні факти, що фігурують в неофіційному мовленнєвому повсякденні містян. Щоправда, вживання неофіційних назв відбувається не послідовно, а вибірково. На нашу думку, це залежить від природи самої назви. Основні групи досліджених неофіційних назв: назви-ознаки, назви-орієнтири, ландшафтні назви, назви за родом занять мешканців, асоціативні назви, власні назви, іронічно-жартівливі назви.

Особливістю неофіційних назв була й залишається здатність називати одні й ті ж об'єкти по-різному або надавати одну й ту саму назву різним об'єктам. Ще однією особливістю можна вважати широкий діапазон неофіційної назви, унаслідок якого вона може належати до кількох груп одночасно. Прикладом може слугувати житловий будинок-висотка на майдані Конституції, одна з назв-ознак якого «Книжковий світ», що була надана за назвою магазину, розташованому на першому поверсі будинку до 1990 року. Власне, спочатку містяни назвали будинок «Пік комунізму», зважаючи на збудований шпиль, але згодом, коли довгий час тривало будівництво тієї частини будинку, що виходила на провулок Вірменський, назва набула іронічно-жартівливого відтінку.

До групи асоціативних назв відносимо назву «Гребінка». Так називали ротонду в саду Шевченка, яка нині не існує, але в 1950-х – на початку 1960-х років була улюбленим місцем зустрічі випускників Харківського університету. Також до цієї групи можна віднести назву «Пряничний будиночок» (вул. Максимільянівська, 11; колишня садиба проф. Миколи Сомова).

Промовистими є вже згадані назви провулків Борщівського, Варениківського, Книшівського (в XIX ст.) як таких, що належать до групи неофіційних назв за родом занять.

До групи власних назв відносимо колишню неофіційну назву Павлове Поле як назву пустоші Полосної. Отже, спостерігаємо перехід неофіційної назви в розряд офіційних. Сучасне Павлове Поле – адміністративна назва житлового масиву Харкова. Після набуття статусу офіційної назви Павлове Поле неофіційно стали називати «Палкіне поле».

Група іронічно-жартівливих назв досить строката. Вона представлена як аббревіатурними утвореннями неофіційних назв (за модою 1920-х рр.), так і словосполучками. Приміром, пересувну музейну експозицію, присвячену святкуванню 10-річчя революційних подій жовтня 1917 року, харківці неофіційно називали «Музей Революції» [12]. Експозицію демонстрували на багатьох підприємствах, установах і заводах Харкова, можливо, тому містяни стали називати її МУРа (аббревіатура – Музей Революції) – за звучанням фактично жаргонне слово зі значенням «щось не варте уваги»; а також МУР (аббревіатура – Музей Революції) – слово, що звучало як український іменник «мур» або аббревіатура МУР з російської мови «Московский уголовный розыск». Вірогідно, ці назви для сучасників створювали неабиякий комічний ефект, оскільки в мовленнєвому обігу з'явилася і третя аббревіатура, що уточнювала об'єкт –

ХМУР (аббревіатура – Харківський музей Революції). У мовленні харківців «хмурий» – нерадісний, смурний. Офіційну назву вулиця Академіка Лисенка (р-н Липового Гаю) містяни перейменували у вулицю Босоногого Професора. Старожили переказують, що в якійсь із публікацій у газеті «Правда» саме так було названо Лисенка, але на той час газетне найменування відбивало тільки звичку цього діяча науки ходити босим по сільськогосподарських ділянках.

Неофіційні назви, що мають однаковий звуковий комплекс, можуть називати різні об'єкти. Так, іронічно-жартівливу назву «Кирли-Мирли» мали в мовленні харків'ян кінотеатр ім. Карла Маркса і вулиця Карла Маркса (нині вул. Різдяна). Натомість на майдан Карла Маркса, розташований неподалік від однойменної вулиці, неофіційна назва «Кирли-Мирли» з невідомих причин не поширилася. Не отримав неофіційної назви також кінотеатр імені Дзержинського, що був неподалік від кінотеатру ім. Карла Маркса. Отже, спостерігається непослідовність у наданні неофіційних назв об'єктам.

До групи назв-ознак належить «Будинок з химерами» неофіційна назва колишньої гімназії Покровської (нині театрального факультету Харківського державного університету мистецтв, вул. Чернишевська, 79). Інтерес становить те, що не так давно скульптури чоловікуватих (людиноподібних) істот, що підтримують верхні колони фасаду, раніше ніяких імен не мали. Нині їх називають Горлуми за схожість з однойменним персонажем творів Джона (Роналда Руела) Толкіна (John Ronald Reuel Tolkien) «Хоббіт, або Туди й назад» і «Володар пернів». У Харкові ім'я ключового персонажа Голлум (англ. Gollum) вживають у формі Горлум, тому що так передавав це ім'я переклад твору російською мовою. Отже, триває не тільки сам процес надання неофіційних назв, а й редагування й доповнення вже тих, що існують.

Іноді, як неофіційну назву вживають стару назву об'єкта, що втратив свої ознаки, унаслідок чого був перейменований. Так сталося з Кінним ринком. Із 1816 року безіменний вигін стали називати Кінним, оскільки сюди перенесли Троїцький ярмарок, основними видами торгівлі на якому була торгівля кіньми і вовною. Згодом на місті колишнього вигону було влаштовано Кінний базар, де торгували здебільшого кіньми й кормом для них [8, с. 92]. Згодом Кінний нічим уже не відрізнявся від інших міських ринків, крім харчів, які продавали тут найдешевше порівняно з іншими місцями продажу. За радянських часів Кінний ринок офіційно перейменовано в Колгоспний ринок, але в мовленні містян він так і залишився Кінним, набувши ще дві неофіційні синонімічні назви «Конячий» і «Кобилячий», які, як правило, харків'яни уживають без технічного терміна ринок.

Маркерами урбаністичного простору для містян слугують неофіційні назви у формі числівників. Так, будинок-висотка на майдані Конституції мав ще третю неофіційну назву – «десятий». У торговельній мережі Харкова під номером 10 значився магазин «Книжковий світ», розташований на першому поверсі цього житлового будинку. Колишню приватну гімназію Покровської (будинок з химерами) харків'яни довго називали «шістдесят друга», бо в радянські часи у споруді містилася восьмирічна школа № 62. Коли в селищі П'ятихатки (селище входило до складу Київського району Харкова) 1965 року збудували нову школу, їй надали номер 62, а школу № 62 (вул. Чернишевська, 79) через певні санітарно-оздоровчі умови закрили. Поступово неофіційна назва «шістдесят друга» вийшла з активного мовленнєвого вжитку.

Житловий будинок (вул. Миру, 20, ХТЗ), на першому поверсі якого розташовувалось багато магазинів, ошадна каса, пошта, бібліотека, ательє мод, називали «двадцятка» або «двадцятий» не тільки мешканці району, а й інші містяни. У часи тотального дефіциту 1980–1990-х рр. магазини, у яких на час закінчення першої зміни на заводах району «викидали» продукти й товари, які були необхідні для харків'ян, що приїздили сюди робити покупки навіть з інших районів міста. Неофіційна назва «двадцятий» існує і сьогодні, хоча й не виконує більше функції маркера урбаністичного простору через змінення соціально-економічних умов життя людей, а є назвою-орієнтиром.

Процес неофіційного найменування міських об'єктів триває в Харкові понад два століття. Упродовж усього часу цей процес був і є стихійним і спонтанним, але завжди емоційно насиченим. Цей процес зумовлює низка чинників: як суто лінгвістичних (процеси міжмовної взаємодії, поява і

зникнення певних понять, природна чи штучна втрата найприкметнішої ознаки об'єкта, яку відбивала назва, перехід назви до розряду рідковживаних або застарілих, літературно-художня практика, лексикографічна діяльність), так і екстралінгвальних (вплив на топонімію різних ідеологічних доктрин і суспільно-політичних течій, офіційні заборони української мови і друку, політична цензура, репресії щодо українських діячів науки і культури).

Причинами появи неофіційних назв є невідповідність офіційної назви суті об'єкта, нездатність назви вказувати найприкметнішу ознаку об'єкта, бажання мешканців підсилити емоційно-експресивне забарвлення самої назви, іноді шляхом часткового змінення звучання офіційної назви, але лишаючи її впізнаною. Особливістю неофіційних назв є здатність називати одні й ті самі об'єкти по-різному, виділяючи не одну, а декілька прикметних рис об'єкта. Здатність називати однаково різні об'єкти, з'ясувавши спільну ознаку, що їх об'єднує. До особливостей неофіційних назв, на нашу думку, слід віднести їх функціонування в усному мовленні мешканців, що впливає на тривалість уживання певних неофіційних назв. Із XIX століття до нас дійшли поодинокі неофіційні назви, що випадково потрапили в архівні документи або у спогади чи приватне листування містян.

Отже, підсумовуючи, можемо відзначити, що подальше залучення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу залишається першочерговим завданням дослідників, адже поки складно говорити про потенційні можливості неофіційних назв і їхню роль у маркуванні урбаністичного простору.

Література

1. Багалеї Д. І. Історія міста Харків за 250 років його існування (1655–1905) : іст. моногр. : в 2 т. / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х.: [б. и.], 1993. – Т. 1. XVII – XVIII вв. – 568 с.; Т. 2. XIX начало XX века. – 973 с.
2. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х.: Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. ил.
3. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х. : Фоліо., Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
4. Микроурбанизм. Город в деталях / Сб. статей., под отв. ред. О. Бредниковой, О. Запорожец. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 352 с.
5. Муромцев І. В. Вибрані праці / І. В. Муромцев. – Х.: Харк. іст.- філолог. т-во, 2009. – 312 с.
6. Рішення Харківської міської ради XVIII сесії IV скликання «Про найменування нових вулиць в місті Харкові» від 24 грудня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.city.kharkov.ua/ru/document/pro-zatverdzhennya-peyestru-nazv-urbanonimiv-v-m-harkovi-124.html>.
7. Список вулиць міста Харкова / Виконком Харківської міськради депутатів трудящих. – [Х.]: Кн.-газ. вид-во, 1954. – 198 с.
8. Удовенко Л. О. Апелятиви у внутрішньоміських назвах Харкова / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2015. – Вип. 21. – С. 90 – 93.
9. Харьков: Архитектура, памятники, новостройки. Путеводитель / сост. А. Ю. Лейбфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Х.: Прапор, 1985. – 312 с.
10. Харьков : справочник по названиям : 7000 улиц, площадей, скверов, районов... ; [сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко]. – Х.: САГА, 2011. – 432 с.
11. Яцина О. А. Старовинний Харків: історія, житло, архітектура / Олег Яцина. – Х., 2015. – 120 с.
12. Особистий архів Л. Удовенко.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 27

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

**Підписано до друку 11.12.2018. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк... Обл.-вид. арк. .
Тираж 100 пр. Ціна договірна Зам. №**

**61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна**